

2025-06

jaargang 56
nummer 6
juli-augustus 2025

Maandblad van
Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte

De Vrijdenker

Sinds 1856

**Censuur of
"censuur"?**

**Demonstreren
in een democratie**

**Winkelsluiting
door H. Geest**

PODCASTS

Podcasts van De Vrije Gedachte over diverse onderwerpen zijn verzorgd door bestuursleden Bart Collard en Floris van den Berg.

Bestuurslid Stanley Bakker verzorgt podcasts, samen met Teun de Jong; deze dragen de titel "Kritisch bekeken" en hebben kwakzalverij in de breedste zin van het woord als onderwerp.

De programma's zijn op YouTube, dus met video, te bekijken via:

<https://www.youtube.com/@verenigingdevrijegedachte4805/videos>

Tevens zijn de podcasts van Floris en Bart op Spotify te beluisteren via:

<https://open.spotify.com/show/6J0uDTp0PT06grumVR1DZQ?si=e514d8d-cdb31426d>

of: <https://spoti.fi/3ZymQCb>

Als u zich 'abonneert' op de podcasts en deze 'volgt' via deze kanalen en tevens 'likes' uitdeelt zullen de podcasts sneller gevonden worden, ook door niet-leden. Zo kunt u helpen om de boodschap van DVG verder en sneller te verspreiden buiten onze vereniging.

WEBSITE

Op onze website devrijegedachte.nl schrijft kandidaat-bestuurslid Martin Harlaar een serie artikelen waarin hij uiteenzet wat hij als gevaren van de genderideologie beschouwt.

Bezoek onze
Facebook-pagina
De Vrije Gedachte

Bezoek onze
website
devrijegedachte.nl

COVER: Foto's van René van Elst. Voorkant: Vrijdenkersdag in Utrecht op 7 juni 2025. Achterkant: Cobra Museum in Amstelveen. Stedelijk Museum in Amsterdam.

De Vrijdenker

jaargang 56 • nummer 6 • juli-augustus 2025

INHOUD

Titel	Auteur	Pag.
• DVG op het WWW	<i>Redactie</i>	cover
• Informatie De Vrije Gedachte / Colofon De Vrijdenker	<i>Bestuur/Redactie</i>	2
• Heilige Geest sluit de winkels	<i>Anton van Hooff</i>	3
• Bosma, Ulbe - <i>Leven op een vulkaan</i> (bespreking van boek over Franz Junghuhn)	<i>Enno Nuy</i>	4
• Impressie van de Jaarvergadering op 7 juni 2025 te Utrecht	<i>Edwin Roovers</i>	6
• Wij gedenken in juli en augustus...	<i>René van Elst</i>	8
• Moratorium en censuur in De Vrijdenker	<i>Enno Nuy</i>	12
• Moratorium en "censuur" in De Vrijdenker	<i>René van Elst</i>	13
• Waarom demonstreer ik?	<i>Anton van Hooff</i>	14
• Als men weigert naar een opvatting te luisteren...	<i>Martin Harlaar</i>	15
• Als de bomen praten konden...	<i>René van Elst</i>	16
• (Kort) Werelds Nieuws	<i>Anton van Hooff</i>	17
• Van Kosmos tot Compassie (poëzie)	<i>John Vink</i>	18
• Democratie en mensenrechten. Over de seculiere grondslag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens	<i>Mirjam van Schaik</i>	19
• Weerbare democratie	<i>Anton van Hooff</i>	23
• Ludwig Feuerbach of de missie van een man die theologie als antropologie beschouwde	<i>Wim Berkelaar</i>	25
• Auteurs van dit nummer / Aanwijzingen voor auteurs	<i>Redactie</i>	28

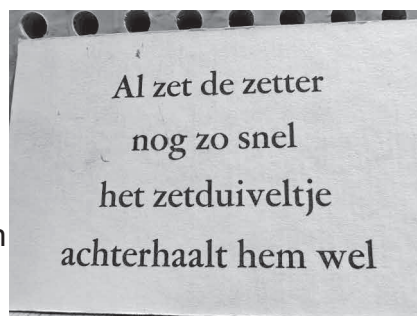

ERRATA

In het mei-nummer op pagina 3 had bovenaan moeten staan:

jaargang 56 • nummer 4 • mei 2025.

In het juni-nummer op pagina 24 zijn bij de foto's van Marianne Driessen en Sybilla Claus de namen verwisseld en de naam Sybilla is verkeerd gespeld. Excuus!

INFORMATIE

De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte is opgericht in 1856 onder de naam De Dageraad.

Bestuur (van links naar rechts op de foto's):

Stanley Bakker - penningmeester/ledenadministrateur
 Floris van den Berg - voorzitter
 Bart Collard - secretaris
 Martin Harlaar
 Edwin Roovers

Postadres en telefoonnummer:

De Vrije Gedachte
 Postbus 60278
 1320 AH Almere
 tel. 06-28301336

E-mail:

bart.collard@outlook.com

IBAN:

NL15INGB0000274551

Leden- en abonnementenadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl
 Postadres en telefoon: zie hiernaast

Lidmaatschap / abonnement De Vrijdenker:

Zie "Kosten" hieronder in het Colofon van dit blad

Internet:

- Website: devrijegedachte.nl
- YouTube-kanaal: Vereniging DeVrijeGedachte
- Facebook-pagina: De Vrije Gedachte

COLOFON

De Vrijdenker

De Vrijdenker is een tien maal per jaar verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte.

Redactie:

René van Elst – hoofd- en eindredacteur, opmaker
 Maarten Gorter – coördinator
 Anton van Hooff
 Matthew de Roode
 Hans de Vries

Postadres en telefoon:

zie hierboven bij de informatie over DVG

E-mail:

redactie@devrijegedachte.nl

Website:

zie hierboven bij de informatie over DVG

(Leden- en) abonnementenadministratie:

Zie hierboven bij de informatie over DVG

Kosten (ingegaan 2018):

- Lidmaatschap met abonnement € 62,— p.j.
- Lidmaatschap zonder abonnement € 30,— p.j.
- Abonnement € 36,— p.j.
- Student-lidmaatschap (t/m 25 jaar) met abonnement € 30,— p.j.
 Zie ook de aanbieding onderaan!
- Prijs losse nummers € 3,50

Kopij:

Reacties en nieuwe bijdragen, die betrekking hebben op het vrijdenken, worden zeer op prijs gesteld. A.u.b. digitaal aanleveren. Zie de aanwijzingen achterin dit blad.

Druk:

Drukkerij Image Team Eemnes
 ISSN: 1872-1478

Disclaimer: De Redactie van De Vrijdenker wijst erop dat door auteurs verkondigde meningen niet per se geheel of gedeeltelijk de mening van de Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en/of de Redactie weergeven. De inhoud van het geschrevene blijft te allen tijde de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur.

VOORDEELAANBIEDING VOOR JONGEREN

Ben je atheïst (of denk je erover om het te worden) en jonger dan 25 jaar, profiteer dan van ons aanbod.

Als je je aanmeldt als nieuw lid dan krijg je een heel jaar lang 50% korting op De Vrijdenker. Je betaalt dan dus geen € 30,- maar slechts € 15,- voor 10 nummers!

Meld je aan op de site www.devrijegedachte.nl of via info@devrijegedachte.nl en vergeet niet je geboortedatum te vermelden.

Heilige Geest sluit de winkels

door *Anton van Hooff*

Antonio Palomino, rond 1700 (Wikimedia Commons)

‘Hé, alle winkels zijn dicht,’ merkte mijn vrouw op de pinksterzondag op. En inderdaad, pas op de twee pinksterdag bleken zaken op de zondagsopeningstijd, 12 uur, open te gaan. Waar is dat nou voor nodig? Wel, 2500 jaar geleden zat een groep vertwijfelde aanhangers van Jezus van Nazareth in Jeruzalem bij elkaar. De grote goeroe was dood. Volgens sommigen had hij zich na 40 dagen gelanceerd, bij de zogeheten hemelvaart, maar wat nu? Het was de vijftigste dag na Jezus’ vermeende opstanding uit de dood. In hallucinaties hadden sommigen hem nog gezien, beweerden ze, maar na zijn opstijging zaten ze met de gebakken peren. Was de firma Jezus dan aan het bankroet toe?

Opeens kwam een roes over hen. Ze begonnen te raaskallen. Nou ja, in het bijbelboek *Handelingen van de Apostelen* wordt het anders beschreven: ‘Toen de dag van het (joodse) Pinksterfeest aanbrak, waren ze allen bij elkaar. Plotseling klonk er uit de hemel een geluid als van een hevige windvlaag, dat het huis waar ze zich bevonden geheel vulde. Er verschenen aan hen een soort vlammen, die zich als vuurtongen verspreidden

en zich op ieder van hen neerzetten, en allen werden vervuld van de heilige Geest en begonnen op luide toon te spreken in vreemde talen, zoals hun door de Geest werd ingegeven.’

De ‘buitenstaanders’ dachten dat de groep dronken was, maar Petrus verklaarde: ‘Deze mensen zijn niet dronken, zoals u denkt; het is immers pas het derde uur na zonsopgang.’ Het was – gezien het jaargetijde – dus nog ruim voor 9 uur ’s morgens, wel wat vroeg voor de borrel.

En zo maakte de Heilige Geest zijn intrede. Hij kreeg een plaats in de Drie-eenheid naast de God de Vader en diens goddelijk zoon Jezus. In de geloofsbelijdenis van Nicaea (325) werd die Drievuldigheid, één god in drie personen, als leerstuk vastgelegd. Als jeugdige katholiek geloofde ik het wel. Dit is ook wel het geval bij de overgebleven christenen van nu. De webstek van de Evangelische Omroep verklaart dat de Heilige Geest een van de drie verschijningsvormen van God is. Daar word je ook niet veel wijzer en ‘begeesterder’ van, tenzij je lid van een Pinkstergemeente bent en regelmatig uit je dak gaat.

Pinksteren, naam afgeleid van het Griekse *penté-kosté hèmèra* (vijftigste dag), is dus gebaseerd op een van de raarste verhalen van het christendom. Dat voor waar aan te nemen hoort bij het ‘geestelijke masochis-

me', waardoor geloof verplicht: 'Ik geloof omdat het absurd is.'

De ontkerstende meerderheid weet misschien nog wel wat de alibi's voor Kerstmis en Pasen zijn, maar heeft absoluut geen boodschap meer aan Pinksteren. Niettemin kent onze maatschappij bij de wet aan de viering van het sprookje de status toe van een christelijke feestdag, waarop winkels doorgaans gesloten zijn. Niet voor niets heeft De Vrije Gedachte in de brochure 'Houd het geloof erbuiten' vastgesteld dat het wettelijke instituut 'christelijke feestdag' een schending is van de scheiding tussen kerk en staat.

Bosma, Ulbe - *Leven op een vulkaan*

Frans Junghuhn, een biografie

Atheneum-Polak & Van Genneep, 290 pagina's

door **Enno Nuy**

Eindelijk is daar dan een biografie van een van de meest tot de verbeelding sprekende mannen uit de negentiende eeuw: de Duits-Nederlandse ontdekkingsreiziger, indoloog, landmeter, barbier, arts, geograaf, geoloog, tekenaar, lithograaf, etnograaf, antropoloog, schrijver en botanicus, de veel te jong gestorven Franz Junghuhn (1809-1864), uomo universale bij uitstek, tijdgenoot van die andere gigant Alexander von Humboldt (1769-1859). Het is niet voor niets dat Junghuhn de 'Humboldt van Java' werd genoemd. En hij was een van de grondleggers van de Nederlandse vrijdenkersbeweging.

Als student keerde hij zich af van het Bijbelse geloof. Ook als student liet hij zich verleiden tot een duel waarvoor hem tien jaar gevangenisstraf werd opgelegd. Na ruim anderhalf jaar wist hij uit de gevan-

Ulbe Bosma

genis te ontsnappen om politiek asiel in Frankrijk aan te vragen. Hij werd gedwongen dienst te nemen in het Vreemdelingenlegioen en ging scheeps naar Algiers, waar hij als arts tewerk werd gesteld in een hospitaal. Het lukte hem terug te keren naar Parijs waar uiteindelijk Alexander von Humboldt erin zou slagen gratie voor Junghuhn te bepleiten bij de Pruisische koning. Uiteindelijk zou hij in opdracht van Nederland op expeditie naar Indonesië vertrekken, opnieuw in de hoedanigheid van militair arts.

Verkenningen

Eind 1835 arriveerde onze held in Java, waar hij onmiddellijk met tal van botanische verkenningen begon en waar hij zich een meer dan verdienstelijk tekenaar betoonde. Eind 1838 werd Junghuhn benoemd tot tijdelijk lid van de Natuurkundige Commissie, waardoor hij zich volledig aan de botanie, vulkanen en het schrijven van artikelen kon wijden.

En passant krijgen we een aardig inzicht in de impact van de koloniale macht Nederland. Onthutsend eigenlijk maar Junghuhn laat zich gewoon gebruiken door de bezetter als hij de Bataklanden topografisch en volkenkundig moet beschrijven. De houtkap, waar we ons nu zulke grote

zorgen om maken, begon al tijdens de kolonisatie door de Nederlanders. Junghuhn zou in deze periode hevig worden geteisterd door dysenterie waar hij zijn hele leven last van zou houden.

Over de Bataklanden zou Junghuhn het eerste standaardwerk van meer dan 700 pagina's schrijven op basis van het principe *Great Chain of Being*. Eerst landschapsbeschrijvingen, dan flora en fauna en tot slot de menselijke samenleving als de

meest perfecte vorm. Hij was onder de indruk van de Batakbevolking maar ze aten wel mensen en voerden veel oorlogen. De antiklerikale Junghuhn meende dat kerstening hier de beste oplossing kon bieden. Eerst en vooral als een dam tegen de toenemende islamisering.

Junghuhn was behept met de gebruikelijke raciale vooroordelen uit die tijd. Hij meende dat hitte fnuikend was voor het ontwikkelingspeil dat een volk kon bereiken en hij leunde daarbij zwaar op von Humboldt die meende dat het landschap de stemming van de mens bepaalt.

In 1844 werd Junghuhn opnieuw voorgedragen voor de Natuurkundige Commissie, ditmaal als permanent lid. Tussen haakjes: Junghuhn hield niet van gamelanmuziek, hij noemde het geraas. Dat moeten we hem maar vergeven ook al kost me dat enige moeite. We zijn aangeland in 1848 als het Junghuhn lichamelijk steeds slechter gaat en hij door eenzaamheid en depressie geteisterd wordt. Nog steeds is er geen vrouw in zijn leven maar we worden niet gewaar of hij daar onder lijdt ofschoon hij in een dagboeknotitie vermeldt: “zonder één enkel wezen op dit eiland, dat naar mij verlangt”.

Terug in Nederland echter vindt hij zijn bruid in Johanna Louisa Frederica Koch (1827-1914). Het was waarschijnlijk niet zozeer een huwelijk uit liefde als wel uit berekening, maar zeker weten we dat niet. Omdat steeds duidelijker werd dat het Nederlanderschap in het voordeel van de Indië-expert Junghuhn zou werken vroeg hij het Nederlands staatsburgerschap aan dat hem in 1853 werd toegekend.

De natuur

Juist in deze jaren publiceerde Darwin zijn *On the origin of species*. Maar in de wetenschappelijke wereld bestond veel scepsis ten aanzien van een wereld zonder God. Ook Junghuhn hield het vooralsnog liever bij de Duitse romantische opvattingen omtrent de natuur, net als von Humboldt, ofschoon die zelf vele bouwstenen voor de theorie had aangeleverd. Over de invloed van het klimaat op de levende en dode wereld bestond er bij Junghuhn geen

enkele twijfel. Van meet af aan hield hij de enorme ontbossing in de Indonesische archipel en de daaruit voortvloeiende uitdroging. De Javaanse boer had evenwel lak aan zijn standpunt, die had behoefte aan landbouwgrond om tabak te verbouwen.

Ten onrechte meende Junghuhn dat alle ziekten die de mens in de tropen bedreigden een gevolg waren van de grote hitte. Maar dat kwam toch vooral doordat men in zijn tijd de malariaparasiet, de virussen en bacteriën nog niet als ziekmakers kende. De biograaf meent dat het misverstand dat de Javaan zelf hier niet onder leed, een wel degelijk racistisch standpunt was, maar dat lijkt mij wel erg kort door de bocht. Niettemin, rond 1830 vond 80 procent

van de koloniale militairen die uit Harderwijk naar Indië vertrokken, op Java een zeker graf! Pas in 1897 zou de Britse arts Ronald Ross de malariamug ontdekken. Wel wisten men al dat kinine de symptomen van de ziekte kon bestrijden. Het was de vriend en medebotanica Hasskarl die erin slaagde de kinaplant uit Peru te smokkelen en in Indonesië te introduceren maar daarna ging er van alles fout en liet Junghuhn uiteindelijk het slechtste van zijn karakter zien. Maar daarvoor zult u zelf deze overigens voortreffelijke biografie dienen te lezen. Junghuhn zou zich intensief met de kinabast bezig houden. Hij zou internationaal erkend en gelouderd worden om zijn prestaties op dit vlak.

Ofschoon Junghuhn vermoedelijk nooit iets van Spinoza gelezen heeft presenteerde hij zich als een wetenschapper die wetenschap als

een levensbeschouwelijk fundament zag en die ieder religieus dogma van de hand wees; een vrijdenker pur sang dus. Leibniz meende dat niets zonder noodzaak geschiedde. Dankzij de goddelijke regie kan ondanks de vrije wil van de mens (die tot zoveel kwaad in staat of geneigd was gebleken) alles volgens Gods plan verlopen. Dit werd het theodicee genoemd, waarin de menselijke vrije wil tot kernelement gemaakt werd. De schepping is dus niet perfect maar wel de beste van alle mogelijke werelden. Net als Leibniz geloofde ook Junghuhn dat de mens een vrije wil had, als onderdeel van een hoger plan. In zijn ogen heeft het universum niet alleen een oorzaak maar ook een doel.

Junghuhn geloofde in een bezielde natuur maar moest niets hebben van animisme of een christelijke kerk. In zijn ogen functioneerde de natuur wetmatig. Hij zag de mens als enige bewust van het eigen bestaan en in staat te kiezen tussen goed en kwaad.

Licht en schaduw

In 1854 verscheen van Junghuhn diens *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java*, dat voor sommigen geldt als het startpunt van de Nederlandse vrijdenkersbeweging. Niettemin bleef Junghuhn overtuigd van één ondeelbare God. Hij meende dat een rationeel mens ook een religieus mens kan zijn. Uitgever Günst zou uiteindelijk in 1855 besluiten tot de oprichting van tijdschrift *De Dageraad*, al snel gevolgd door een vereniging met dezelfde naam.

Op 24 april 1864 overleed Junghuhn, vijfenvijftig jaar oud. Spoedig zou de evolutieleer van Darwin en Wallace het goddelijke plan van Junghuhn definitief vervangen.

Ulbe Bosma, bijzonder hoogleraar geschiedenis aan de Vrije Universiteit, schreef een fraaie biografie, een eerbetoon aan een grote wetenschapper, Franz Junghuhn. Dit is het boek waarnaar ik al heel erg lang op zoek was. Naam en roem van deze pionier hadden mij al lang bereikt, pas dit jaar verscheen deze biografie. Ik heb ervan genoten.

Impressie van de Jaarvergadering op 7 juni 2025 te Utrecht

door **Edwin Roovers**, bestuurslid

foto's van René van Elst

Als nieuwkomer in het circuit van De Vrije Gedachte is me gevraagd een impressie te geven van de afgelopen Algemene Jaarvergadering. Een verzoek waar ik graag aan voldoe, maar wel à titre personnel, en met de nodige beschouwingen. Misschien eens een wat andere impressie.

Ik teken dit op, op de avond dat de VVD als Volkspartij (wat is het volk?) voor Vrijheid (ja graag) en Democratie (geweldig, het beste systeem tot op heden!) afstand neemt van de PVV, de Partij (welke?, er is geen partijstructuur en slechts 1 autoritair lid) Voor de Vrijheid (maar dan vooral voor hemzelf en een specifiek en select gezelschap). Het gemis aan democratisch besef is schrijnend.

Democratie was het actuele onderwerp van de Vrijdenkersdag in de middag en hopelijk gaat onze democratie niet ten onder zoals in the USA als beschreven in "How democracies die" en "Tyranny of the minority" (Levitsky & Zyblatt), en met de inzet van de Nationale Garde (het leger) met wapens ditzelfde weekeinde tegen het eigen volk en zelfs het gericht beschieten van een journalist tijdens haar werk. Democratie gun ik iedereen op deze aardbol, tot zich een nog beter systeem openbaart (wie weet via burgerberaden?). Hoe mooi dat De Vrije Gedachte over democratie debatteert, maar wie ziet dat? Het trok in ieder geval een propvolle zaal, en niet alleen leden, die middag. De voordrachten staan op YouTube, met dank aan René van Elst.

Door ziekte van de secretaris werd ik direct in een rol als notulist en aankomende 1e dan wel 2e secretaris geplaatst, geen probleem, met dat bijltje van notuleren heb ik vaker gehakt, maar tsja, ik ken nog niet zo veel leden, dus namen... hopelijk niet te veel verkeerde namen... Maar dat liep uiteindelijk wel. De vergaderruimte was optimaal en de voorzieningen (waaronder de lunch) ook. Een prettige zaal en goede atmosfeer.

Floris wist als voorzitter in mijn ogen de vergadering goed te leiden en vorm te geven; vrijdenkers leiden door een dergelijke vergadering is een kunst die hij beheerst.

Immers vrijdenken betekent ook vrij spreken, zoals we allemaal ervaren.

De vergadering verliep zoals ik dat vaak heb ervaren. Ik heb ervaring met grotere verenigingen (met meer dan 100.000 leden) en het was voor mij geen verrassing. Wat me duidelijk werd is dat er grotendeels met respect met elkaar wordt gediscussieerd, ondanks inhoudelijke en soms andere meningsverschillen.

De betrokkenheid van de aanwezige leden was mooi om te beleven, maar met slechts enkele tientallen leden aanwezig, waag ik me ook af te vragen waarom niet meer leden zich laten zien. Geen oordeel, maar ik zou graag meer leden treffen en willen ervaren wat zij denken, doen en zouden kunnen bijdragen. Immers ons gedachtegoed verdient meer dan wat we nu bereiken. Een vereniging maak je samen en ons gedachtegoed en de doelstellingen verdienen dat.

Tussen alle discussie zocht ik naar structuur, het lijkt een soort paradepaardje aan het worden van me. Het tijdschrift *De Vrijdenker* speelde bij allerlei discussies en agendapunten op – zowel rond visie, uitvoering als rond budgettering – en dat verdient aandacht van bestuur en redactie. Immers samen moet gezocht worden naar de juiste weg naar een gezonde voortzetting van de samenwerking, we zijn allemaal immers betrokken en op ons eigen terrein deskundig. De perikelen rond de leerstoel Leo Polak aan de RUG verdienen aandacht, want dat is zeker belangrijk en verdedigbaar. Net als andere ontwikkelingen in de vereniging.

Respect voor de penningmeester (Stanley Bakker) die zich – met de andere bestuursleden – sinds een jaar met een enorme klus geconfronteerd ziet, prettig dat daarvoor de ruimte werd gegeven en het respect er in de vergadering was. Er is nog veel te doen, maar we zijn op de goede weg, en dat werd gewaardeerd. De tijdsdruk van een half jaar, welke de vergadering het bestuur oplegde, om alles op orde te hebben is wel een stevige. Ook

uit *Sprokkelhout*, de bundel scherpe vrijdenkersaforismen van Gerhard uitgegeven door DVG. Chapeau!

De aanwezigen verzochten – ondanks al het goede werk dat wel is verricht – het bestuur meer aandacht aan visievorming, beleid en toekomst te gaan besteden. Daarbij mag de jeugd en de jonge generatie zeker niet vergeten worden. Het bestuur zal hier aandacht aan gaan schenken via een beleidsdag. Hoe? Dat gaan we nog nader uitwerken. Décharge voor gevoerd beleid en de werkzaamheden werd gegeven door een zeer ruime meerderheid van de aanwezigen.

Helaas heeft Willem Vermaat besloten het bestuur al weer te verlaten. Het bestuur heeft Martin Harlaar en ondergetekende voorgedragen en zij werden bij acclamatie gekozen. Met Stanley en Floris zit het bestuur daarmee weer op de statutair minimale omvang.

Al met al blijkt dat er – logisch zo lijkt me, het is niet anders dan bij andere verenigingen – wel wat oud zeer speelt, maar het positieve gevoel overheerst, gelukkig, we kijken vooruit. De nodige leden hebben aangegeven dat ze graag willen bijdragen en dat voelt warm. Met positivisme en elkaar waarderen en tolereren, elkaar opzoeken en vasthouden en samen de schouders onder ons

de bestuursleden doen het namelijk allemaal maar even vrijwillig er bij...

De podcast's blijken minder in beeld te gaan komen, budgetten spelen daarin een belangrijke rol, maar de huidige voorraad verdient misschien veel meer aandacht en promotie, de basis is er. Met studenten van het stageproject van de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie zal naar nieuwe wegen gezocht worden om ons gedachtengoed te gaan verspreiden. Zeker richting jongeren, zeker als zoektocht naar nieuwe gemotiveerde leden.

Mooi dat de Vrijdenkerspenning door Floris van den Berg (voorzitter) werd uitgereikt ▲ aan Gerhard Elferink, een vrijdenker die De Vrije Gedachte in 2005 nieuw leven heeft ingeblazen. Floris leest enkele passages voor

goede en wetenschappelijk onderbouwde gedachtegoed zetten.

Graag wil ik met leden en andere betrokkenen onze vereniging de komende tijd laten excelleren, zichtbaar maken in de discussie over onderwerpen die er in deze turbulente tijd toe doen. Onze expertise en inbreng moet meer zichtbaar worden in het maatschappelijke domein. Daartoe wil ik jullie als leden beter leren kennen, samen mogelijkheden zoeken en benutten. De huidige tijd vraagt om ons, zo ben ik overtuigd, maar de meesten buiten onze vereniging hebben dat nog niet door. Dat is jammer. Daar moet echt aan gewerkt worden, want ons gedachtengoed is extreem nodig en goed. Laten we daar allemaal van overtuigd zijn. Samen de schouders eronder.

Naschrift: Zoals bekend ben ik activistisch naturalistisch, iets waar niet iedereen achter zal staan, en dat hoeft ook niet, maar ik zie het als mijn ultieme vrijdenkersoptie en de ultieme meest zichtbare uiting van vrijdenkend doen. Dat er vrees bestond bij sommigen dat ik naakt de vergadering zou gaan bijwonen zegt genoeg, maar dat is voor volgende sessies en bijeenkomsten, het bestuur heeft dat al mogen ervaren. In de toekomst zal ik op deze wijze zeker en vaak refereren en invulling geven aan Spinoza's *Ethica: Zijn (zijnsleer), Denken (kenleer) en Doen (ethiek)*.

Wij gedenken in juli en augustus... door **René van Elst**

Zie de toelichting in het aprilnummer.

✳ = geboren, ♠ = overleden, >> = zie (ook),

WWW = via Google te vinden op het Internet.

De geboorte- en sterfdata zijn vol uitgeschreven met het oog op een mogelijk volgend project; de vermelding van de kalenderdagen is telkens vervangen door een onderstreping in het eerste lemma van de dag.

JULI

♠ **Michail Alexandrovitsj Bakoenin** (30 mei 1814-1 juli 1876) was een Russische anarchistische denker en organisator. Aanvankelijk democratisch panslavist; werd rond zijn vijftigste anarchist. Zijn visie op een anarchistische samenleving met arbeidsassociaties en democratisch gekozen functionarissen wordt het collectief-anarchisme genoemd. [niet vermeld op 30 mei]

1 juli 1766: François-Jean Lefebvre de La Barre, genoemd Chevalier de La Barre (✳1746) gefolterd en verbrand te Abbeville; hij zou o.a. een crucifix hebben beschadigd, ongodsdienstige liedjes gezongen en werk van de gehate Voltaire gelezen.

>>Wikipedia! Heeft monument voor de Sacré Coeur.

1 juli: Jaarlijkse herdenking van de afschaffing van de slavernij in het Koninkrijk der Nederlanden op 1 juli 1863. Deze dag wordt in het Sranantongo aangeduid met Ketikoti (verbroken ketenen).

✳ **Karl August Specht** (2 juli 1845-22 juni 1909). Duits wetenschapper, schrijver (o.m. van toneelstukken), redacteur, uitgever en vrijdenker. Schreef o.a. *Freies Denken* en *Moderne Ketzerverfolgung*. Stichtte in april 1881 met Liebknecht en Büchner de Deutsche Freidenkerbund en was penningmeester. Gaf in 1889 een lezing voor de bond in Keulen met de titel *Prinzipien und Ideale des Freidenkerthums* (WWW). Werd na zijn dood 'Grossmeister des Freidenkerthums' genoemd. [niet vermeld op 22 juni]

♠ **Adrien Henri Gerhard** (7 april 1858-3 juli 1948), >>7 april.

3 juli 1570: Aonio Paleario (Antonio della Pagliara, ✳ca. 1500-1503) Italiaans schrijver, dichter, hoogleraar en hervormer, in Rome opgehangen en verbrand wegens ketterij.

♠ **Maria Salomea (Marie) Skłodowska-Curie** (7 november 1867-4 juli 1934) was een Pools-Frans natuur- en scheikundige. Zij studeerde aan de Sorbonne, schreef als eerste vrouw een natuurkundig proefschrift en werd later ook de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de Sorbonne. Pionier op het gebied van de radioactiviteit, ontving twee Nobelprijzen, ontdekte de elementen polonium en radium. Vrijzinnig als zij was werd zij door conservatieven en katholieken een losbandige atheïste genoemd.

4 juli 1776: Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring aangenomen door het Continental Congress van dertien Amerikaanse staten.

♠ **Jean-Jacques Élisée Reclus** (15 maart 1830-4 juli 1905) was geograaf, universitair docent, activist en denker binnen het Franse anarchisme. Nam deel aan de Parijse Commune en diverse arbeidersorganisaties. Schreef en sprak vaak over het anarchisme. Voorstander van naturisme en vegetarisme.

✳ **Willem Drees** (5 juli 1886-14 mei 1988), >>14 mei.

♠ **Hendrik Gerhard** (11 juni 1829-5 juli 1886). Een der eerste Nederlandse proletarische vrijdenkers. Werkte als kleermaker jarenlang in het buitenland en leerde de situatie van de arbeiders kennen. Werd in 1866 lid van 'De Dageraad' en vond daar inspiratie voor socialistische ideeën. Richtte in 1869 de Nederlandse afdeling op van de Internationale. Begon in 1878 ook socialisti-

sche groepen in Amsterdam en Rotterdam, die later fuseerden tot de Sociaal-Democratische Bond. Vader van Adrien Henri Gerhard, >>7 april.

✳ **August Christoph Carl Vogt** (5 juli 1817-5 mei 1895). Duits wetenschapper, wetenschapscommunicator, materialistisch filosoof en politicus. Publiceerde een aantal opmerkelijke werken over zoölogie, geologie en fysiologie. Een groot deel van zijn leven was hij bezig met politiek, in het Duitse parlement van Frankfurt tijdens de Revolutie van 1848/49 en later in Zwitserland. Steunde de evolutietheorie en kreeg daarvoor erkenning van Darwin.

✳ **Peter Albert David Singer** (6 juli 1946). Australisch filosoof. Hoogleraar bio-ethiek aan de Amerikaanse Princeton Universiteit. In 2004 verkozen tot humanist van het jaar door de Australische Council of Australian Humanist Societies. Bekend door zijn boek *Animal Liberation*, beschouwd als een toetssteen voor het dierenrechtenactivisme. Zijn boek *Practical Ethics* behandelt de belangen van verschillende levende wezens vanuit een utilitaristisch gezichtspunt. Grondlegger van de ethische beweging 'Effectief altruïsme'. Atheïst.

6 juli 1415: Johannes Huss (✳ca. 1369/70) verbrand te Konstanz. Huss was een Boheemse hoogleraar die geldt als een voorloper van de Reformatie. Hij had kritiek op misstanden in de kerk: simonie (kopen van ambten), corruptie, handel in relieken en aflaten. Op tientallen punten werd hem ketterij verweten; hij weigerde herroeping.

6 juli 1535: Thomas More (✳1478) onthoofd. Engels jurist, staatsman, filosoof en humanist, beroemd door zijn boek *Utopia*, waarin hij een fictieve ideaalstaat beschreef. Koning Hendrik VIII van Engeland wilde de Engelse kerk afscheiden van de Rooms-Katholieke Kerk; More vocht voor de eenheid van de R.K. Kerk en betaalde dat met zijn leven.

♠ **Friedrich Adolph Wilhelm Diesterweg** (29 oktober 1790-7 juli 1866) was een Duitse pedagoog, denker en progressieve liberale politicus, die zich sterk maakte voor het seculariseren van het onderwijs.

♠ **Percy Bysshe Shelley** (4 augustus 1792-8 juli 1822) was een Engels dichter uit de periode van de romantiek. Zijn werk weerspiegelt zijn idealisme, en zijn hoop dat er verlossing mogelijk is door de liefde en de verbeelding. Hij schreef in 1811 een pamflet *The Necessity of Atheism*.

✳ **Jean de La Fontaine** ◀ (8 juli 1621-13 april 1695) was een classicistische Franse schrijver en dichter, vooral bekend om zijn fabels. Hij had niet veel op met de kerk, maar verzoende zich er in zijn laatste levensjaren mee en deed afstand van zijn antiklerikale en vrijpostige geschriften.

✳ **Johann Christian Edelmann** (9 juli 1698-15 februari 1766), Spinozist (als eerste Duitse geleerde), religiecriticus, rationalist, schrijver. Deïst na ge-

loofscrisis. Zijn werken werden in 1750 in 't openbaar verbrand te Frankfurt. Frederik II verleende hem asiel in Berlijn.

✳ **Johannes Calvin** (eigenlijk **Jehan Cauvin**) (10 juli 1509-27 mei 1564), Frans-Zwitserse theoloog en hervormer [niet vermeld op 27 mei]. .....

✳ **Joseph Jérôme Lefrançois de Lalande** (11 juli 1732-4 april 1807) >>4 april.

✳ **Dr. César de Paepe** (12 juli 1841-19 december 1890). Belgisch arts, socioloog, anarchist, socialist, politicus, vrijdenker. Pionier van het Belgisch socialisme. Streed voor vernederlandsing van recht en onderwijs in Vlaanderen en voor algemeen stemrecht.

♠ (**Desiderius**) **Erasmus** (28 oktober 1466-12 juli 1549). Nederlands humanist, katholiek theoloog, filosoof, filoloog en pedagoog, een van de invloedrijkste denkers uit de Noordelijke Renaissance. Probeerde de katholieke kerk van binnenuit te hervormen tegen de achtergrond van de Reformatie. Wordt wel als wegbereider voor het vrijdenken beschouwd.

13 juli 1793: Jean-Paul Marat (*1743) vermoord in zijn badkuip door Charlotte Corday. Marat was een der felste revolutionairen uit de proletarische buurten van Parijs.

14 juli 1789: Inneming van de Bastille, waarmee de Franse Revolutie zegevierde.

♣ **Giacomo Leopardi** (29 juni 1798-14 juli 1837). >>29 juni.

15 juli 1381: John Ball (*ca. 1338) opgehangen en gevierendeeld in St. Albans. Engels priester die ketterse ideeën preekte en zich uitsprak voor sociale gelijkheid: “*When Adam delved and Eve span, Who was then the gentleman?*”

16 juli 622: Hidra of vlucht van Mohammed van Mekka naar Medina. Begin van de islamitische jaartelling.

♣ **Pierre-Jean de Béranger** (19 augustus 1780-16 juli 1857). Geliefd Frans dichter, schrijver van *chansons* (op bestaande melodieën en toenemend politiek en socialistisch getint), vrijdenker.

♣ **Adam Smith** (5 juni 1723-16 juli 1790). >>5 juni.

18 juli 1870: De paus onfeilbaar verklaard.

* **Günst, Frans Christiaan** (19 juli 1823-29 december 1885). Nederlands zetter, drukker, uitgever, vrijmetselaar, vrijdenker en radicaal-liberaal met een uitgesproken democratisch en sociaal engagement. Streefde naar volksoepvoeding. Gaf het werk van Franz Junghuhn (>>24 april) uit. Oprichter van ‘De Dageraad’.

* **Gottfried Keller** (19 juli 1819-15 juli 1890) was een bekend Zwitsers schrijver uit het realisme, die populaire satirische romans schreef. Schreef de tekst van het Zwitserse volkslied. Was ook schilder, politicus en vrijdenker.

20 juli 1969: de Amerikanen Neil Alden Armstrong en Edwin Eugene (‘Buzz’) Aldrin Jr. zetten als eerste mensen voet op de maan.

* **Gregor Johann Mendel** (20 juli 1822-6 januari 1884) was een Oostenrijkse augustijn met belangstelling voor biologie. Ontdekte de wetmatigheden in de overerving van eigenschappen van organismen. Wordt wel de vader van de genetica genoemd.

* **Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy** (20 juli 1754-10 maart 1836). Frans filosoof. Was in een pamflet van 1796 de eerste die de term ‘ideologie’ gebruikte. Materialist en sensualist. Had veel invloed op het gebied van economie.

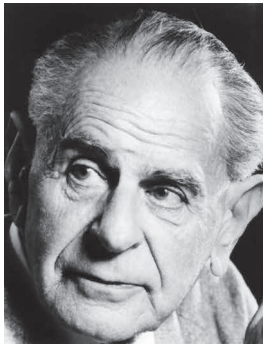
♣ **Robert Green Ingersoll** (11 augustus 1833-21 juli 1899) was een Amerikaanse leraar, jurist, schrijver en redenaar. Humanist, rationalist, bijbelcriticus. Jarenlang de bekendste Amerikaanse ongelovige, werd ‘the Great Agnostic’ genoemd. Herintroduceerde de gedachten van Thomas Paine (>>8 juni). Beviend met Walt Whitman (>> 31 mei) die hem de grootste spreker van zijn tijd noemde. Veel werk te vinden op WWW.

♣ **Robert Burns** (25 januari 1759-21 juli 1796) was een Schotse dichter en liedjesschrijver. Wel beschouwd als de grootste Schot. Beroemdste gedicht: *Auld Lang Syne*. Inspireerde met politiek en sociaal commentaar de vroege liberalen en socialisten. Republikein en antiklerikaal.

* **Vincent Icke** (*23 juli 1946) is een Nederlandse hoogleraar theoretische sterrenkunde aan de Universiteit Leiden en bijzonder hoogleraar kosmologie aan de Universiteit van Amsterdam. Schrijver, columnist, TV-persoonlijkheid, wetenschapspopularisator. Tolerante atheïst.

* **Theodoor (Theo) van Gogh** (23 juli 1957-2 november 2004) was een Nederlands regisseur, acteur, scenarioschrijver, columnist, programmamaker en televisiepresentator. Republikein. Beschuldigd van hanteren van antisemitische stereotypen. Schreef *Allah weet het beter* en steunde islamkritiek van Ayaan Hirsi Ali in korte film *Submission* (WWW). Werd door Mohammed Bouyeri vermoord in Amsterdam.

* **Daniel Radcliffe** (23 juli 1989). Engels acteur, bekend van onder meer de Harry Potter-films. Republikein. Steunt (als hetero) LHBT- en transgendersbeweging, noemt zich ‘agnost, neigend naar atheïsme’ en ‘militant atheïst als religie invloed krijgt op wetgeving.’

♣ **Charles-Antoine-Guillaume Pigault de l'Espinoy**, beter bekend als **Pigault-Lebrun** (8 april 1753-24 juli 1835) was een Franse romancier, toneelschrijver en historicus. Zijn *Le Citateur* (1803, WWW), een verzameling van citaten contra het christendom, werd verboden en toch vaak herdrukt.

* **Ludwig Andreas Feuerbach** (28 juli 1804-13 september 1872) was een Duits filosoof en antropoloog. Stelde zich tot doel “de mens weer terug op aarde te brengen”. Op het gebied van de godsdienstfilosofie stelde hij: God is een projectie van de mens; godsdienst is een illusie; een alomvattend beginsel is het streven naar geluk. In 1841 verscheen zijn *Das Wesen des Christenthums* (WWW). Veel invloed op o.a. Marx en Nietzsche.

28 juli 1794: Maximilien-François-Marie-Isidore de Robespierre (*6 mei 1758) geëxecuteerd in Parijs voor een juichende menigte. Hij was een Frans advocaat, die een belangrijke rol speelde bij de Franse revolutie en het Schrikbewind en verantwoordelijk was voor een groot aantal arrestaties en slachtoffers door de guillotine. Hij was deïst en pleitte voor godsdienstvrijheid, algemeen kiesrecht voor mannen, een progressief belastingstelsel en afschaffing van slavernij.

♣ **Francis Harry Compton Crick** (8 juni 1916-28 juli 2004) >>8 juni.

* **(Sir) Karl Raimund Popper** ◀ (28 juli 1902-17 september 1994) was een Oostenrijks-Britse filosoof van grote faam. Verdedigde de liberale democratie en de ‘open samenleving’, verzette zich tegen autoritarisme en pleitte voor falsifieerbaarheid als wetenschappelijk criterium. Belangrijke werken: *The Poverty of Historicism* (WWW) en *The Open Society and its Enemies* (WWW).

♣ **Jules Guesde** (eigenlijk **Jules Bazile**, 11 november 1845-28 juli 1922). Frans socialist. Noemde zich marxist, maar daar stemde Marx niet mee in. Zag de eigendom van grond en productiemiddelen als het grootste maatschappelijke probleem omdat het in strijd was met gelijke rechten voor alle mensen.

29 juli 1668: Veroordeling van Adriaen Koerbagh (*1633) te Amsterdam tot geldboete en dwangarbeid in het Rasphuis. Koerbaghs geboorte- en sterfdata zijn niet precies bekend, daarom staat hij niet elders in deze overzichten. Hij was arts en jurist en een radicaal vrijdenker, tegen dogma's en voor helder taalgebruik. Hij ontkende het bestaan van wonderen, de hel, de hemel, de duivel en engelen. Belangrijk werk: *Bloemhof van allerley lieflijkheid* (WWW) en *Een ligt schijnende in duistere plaatsen*.

30 juli 1914: Jean Leon Jaurès (*1859) vermoord. Filosoof, historicus, politicus, voorman van de Franse socialisten. Een van de opstellers van de wet op de scheiding van kerk en staat. Wilde oorlog voorkomen en werd daarom doodgeschoten door een nationalist die juist oorlog met Duitsland wilde.

♣ **Denis Diderot** (5 oktober 1713-Parijs, 31 juli 1784). Frans schrijver en filosoof, kunstcriticus, prominent in de radicale Verlichting. In zijn *Pensées philosophiques* (1746, WWW) keerde hij zich tegen de in Frankrijk heersende geloofsopvatting. Het werk werd verboden en kreeg dus veel belangstelling. Hij was tussen 1750 en 1776 met Jean le Rond d'Alembert redacteur van de *Encyclopédie* en schreef ongeveer 6.000 van de 72.000 artikelen. Hij was voor vrijheid van meningsuiting en godsdienst. Beviend met Jean-Jacques Rousseau (>>28 juni).

AUGUSTUS

1 augustus 2004: publicatie van *The End of Faith* van Sam Harris.

* **Jean-Baptiste Pierre Antoine de Monet, Chevalier de Lamarck** (1 augustus 1744-28 december 1829). Frans natuuronderzoeker, dier- en plantkundige. Autoriteit op het gebied van de ongewervelden. Zijn theorie over de overerving van eigenschappen, die deel uitmaakt van zijn totale theorie over evolutie,

wordt het Lamarckisme genoemd. Gebruikte als eerste het woord 'biologie'.

1 augustus 1834: De slavernij afgeschaft voor de Britse koloniën.
3 augustus 1492: Columbus landt in Amerika.

3 augustus 1546: Etienne Dolet (*3 augustus 1509) in Parijs opgehangen en verbrand op zijn verjaardag. Was wetenschapper, vertaler, drukker en redenaar. Richtte zich tegen de Inquisitie. Wordt herdacht als martelaar voor vrijheid van meningsuiting en de pers.

*Percy Bysshe Shelley (4 augustus 1792-8 juli 1822), >>8 juli.

♠Friedrich Engels (28 november 1820-5 augustus 1895) was een Duitse industrieel, sociaal wetenschapper, auteur en filosoof. Als socialistisch theoreticus ontwikkelde hij met Karl Marx de marxistische theorie. Onderzocht en beschreef de toestand van de arbeiders in Engeland. Publiceerde in 1848 met Marx het *Communistisch Manifest* (Ned. vertaling door Herman Gorter WWW) samen met Karl Marx. Droeg bij aan de publicatie van Marx' *Das Kapital*.

6 augustus 1991: Begin van de dienst World Wide Web, ontwikkeld door Tim Berners-Lee van CERN, op het internet. De doorbraak volgde het jaar daarop met de browser Mosaic.

*Luc de Clapiers, markies van Vauvenargues (6 augustus 1715-28 mei 1747), >>28 mei.

*James Randi, geboren als Randall James Hamilton Zwinge (7 augustus 1928-20 oktober 2020), ook bekend als The Amazing Randi, was een Canadees-Amerikaanse goochelaar, scepticus en bestrijder van pseudowetenschappen. Loofde (via een stichting) tot 2015 een prijs van 1 miljoen dollar uit, die nooit uitgekeerd hoefde te worden, voor degelijk bewijs van een paranormaal verschijnsel.

♠Wilhelm Philipp Martin Christian Ludwig Liebknecht (29 maart 1826-7 augustus 1900) was een van de stichters van de Duitse Sociaaldemocratische Partij. Nam actief deel aan de revoluties van 1848/49. Veelzijdig ontwikkeld. Nauw contact met Marx en Engels leidde tot toenemend marxistisch denken.

*Sicco Ernst Willem Roorda van Eysinga (8 augustus 1825-23 oktober 1887) was een Nederlandse publicist en vrijdenker. Kritisch over de uitbuiting van de Javanen. Correspondeerde vele jaren met Multatuli. Werkte mee aan schotschrift over Koning Willem III *Uit het leven van Koning Gorilla* (WWW).

*Jacobus Albertus Willebrordus Moleschott (9 augustus 1822-20 mei 1893), >>20 mei.

♠Ernst Heinrich Philipp August Haeckel (16 februari 1834-9 augustus 1919). Duits zoöloog en filosoof die het werk van Charles Darwin in Duitsland bekend maakte. Oorspronkelijk arts, later hoogleraar in de vergelijkende anatomie. Ontdekte dat een embryo alle stadia van zijn evolutie doorloopt. Illustreerde eigen werken, zoals *Kunstformen der Natur* (WWW).

♠Aletta Henriëtte Jacobs (9 februari 1854-10 augustus 1929) was een Nederlands (vrouwen- en kinder)arts, feministe en pacifiste. Eerste vrouwelijke HBS-leerling en eerste Nederlandse vrouw die een universitaire studie succesvol afrondde en promoveerde. Maakte in Londen kennis met Engelse *social reformers*. Werd lid van De Dageraad in 1881. Was ook lid van de Nieuw-Malthusiaanse Bond, progressief t.a.v. geboortebepanking. Streed voor vrouwenkiesrecht. IJverde internationaal voor vrede.

*Graaf Camillo Benso di Cavour (10 augustus 1810-6 juni 1861) was een Italiaans staatsman. Hij speelde een belangrijke rol in de Italiaanse eenmaking, was de architect van de Italiaanse grondwet en werd de eerste premier van het eengemaakte Italië.

10 augustus 1566: Begin van de Beeldenstorm in de Lage Landen. Calvinisten vernielden of roofden, uit protest tegen de heiligenverering en de rijkdom, de inventaris en bibliotheek van honderden katholieke kerken, kapellen, abdijen en kloosters.

10 augustus 1792: Bestorming van de Tuilerieën, een cruciale gebeurtenis tijdens de Franse Revolutie, waarbij verschillende revolutionaire milities het Tuilerieënpaleis in Parijs aanvielen, waarin koning Lodewijk XVI zich had verschanst met 900 Zwitserse soldaten als bescherming. De koning werd uiteindelijk gevangen genomen en geschorst.

*Robert Green Ingersoll (11 augustus 1833-21 juli 1899), >>21 juli.

11 augustus 1886: Slotdag van het Anarchistenproces te Chicago, waarbij zeven anarchisten zonder deugdelijk bewijs ter dood werden veroordeeld voor een bomaanslag op 4 mei; vier daarvan werden uiteindelijk opgehangen.

11 augustus 1542: Paus Paulus III voert de algemene inquisitie in.

♠Ferdinand August Bebel (22 februari 1840-13 augustus 1913). Duits politicus, redenaar. Was liberaaldemocraat voordat hij marxist werd. Werkte lang met Wilhelm Liebknecht (>>7 augustus) samen, met wie hij in 1869 de Sozialdemokratische Arbeiterpartei (SDAP) oprichtte. Verzette zich tegen de oorlog van 1870; sprak zich uit tegen militarisme en imperialisme.

♠Herbert George Wells (21 september 1866-13 augustus 1946) was een Brits schrijver, bekend van zijn sciencefiction-werk, zoals *The War of the Worlds*, en onder meer geschiedkundig werk. Hij was een door wetenschap gefascineerde sociaal-kritische anti-religieuze darwinist, utopist en socialist, die veel heil zag in een technokratische wereldregering. Zijn boekje *The Rights of Men* liep vooruit op de Mensenrechtenverklaring van 1948.

Napoleone di Buonaparte (15 augustus 1769-5 mei 1821) was een Frans generaal en dictator tijdens de laatste regering van de Franse Revolutie, keizer van 1804 tot 1814. Zijn Code Napoleon had een grote invloed op het recht in vele landen, onder andere in Nederland en België. Voerde oorlogen en bracht een groot deel van Europa onder zijn gezag, tot hij verslagen en verbannen werd.

*Wilhelm Max Wundt (16 augustus 1832-31 augustus 1920) was een Duits filosoof, fysioloog, psycholoog en psychiater. Wordt beschouwd als de vader van de experimentele psychologie. Schreef 490 boeken!

16 augustus 1891: Tweede congres van de 2e Internationale te Brussel.

*Clara Gertrud Wichmann (17 augustus 1885-15 februari 1922) was een Nederlandse anarcho-socialist, docent, jurist en vrijdenker. Werkte bij het Centraal Bureau voor de Statistiek. Drong aan op hervorming van het strafrecht door loslaten van vergelding als basis. Ondersteunde progressieve bewegingen met publicaties. Was lid van 'De Dageraad'.

♠Frederik II of Frederik de Grote (24 januari 1712-17 augustus 1786) was vanaf 1772 koning van Pruisen en maakte er een belangrijke mogendheid van. Vanaf 1738 vrijmetselaar. Schreef dat gewapende agressie immoreel was en eerlijkheid de beste politiek voor een vorst. Schafte foltering bij verhoren af, behalve als het over majesteitsschennis ging(!). Hief de censuur voor het niet-politieke deel van de Berlijnse kranten op en stelde godsdienstvrijheid in. Correspondeerde langdurig en uitgebreid met Voltaire. Bevorderde de teelt van aardappels als volksvoedsel.

17 augustus 1979: Première van de film *Monty Python's Life of Brian* in vijf Amerikaanse theaters.

♠Blaise Pascal (19 juni 1623-19 augustus 1662), >>19 juni.

*Pierre-Jean de Béranger (19 augustus 1780-16 juli 1857), >>16 juli.

♠Friedrich Wilhelm Joseph (von) Schelling (27 januari 1775-20 augustus 1854). Duits romantisch filosoof. Hoogleraar in o.a. Jena, München en Berlijn. Vertegenwoordiger van het Duitse idealisme: de werkelijkheid bestaat uit de ideeën in onze geest. Ontwikkelde een mystieke natuurfilosofie en de identi-

teitsfilosofie: subject en object, denken en zijn, geest en materie zijn in wezen identieke verschijningsvormen van één enkele werkelijkheid.

✱ **Jules Michelet** (21 augustus 1798-9 februari 1874). Frans historicus, geschiedfilosoof, beoogde het verleden te herscheppen. Schreef *Histoire de France* in 17 delen. Populair, ook als rede-naar. Moest weinig hebben van koningen en geestelijken. Schreef over de heksenvervolgingen vanuit een antiklerikaal standpunt.

22 augustus 1572: St. Bartholomeusnacht in Parijs. Door katholieken opgehitste moord op Hugenoten.

23 augustus: Internationale dag ter herdenking van de slavenhandel (en de afschaffing ervan). Op deze dag wordt de slavernij als historische periode herdacht. Andere dagen gewijd aan de slavernij zijn 2 december, 25 maart en 1 juli.

✱ **Georges Léopold Chrétien Frédéric Dagobert Cuvier** (23 augustus 1769-13 mei 1832) was een Franse natuuronderzoeker, grondlegger van de vakken geologie, anatomie, zoölogie en paleontologie. Ook actief in de politiek met goede contacten tot op het hoogste niveau. Bekend om zijn catastrofisme-theorie: de aardlagen en het leven zouden telkens na een catastrofe door een scheppende goddelijke macht nieuw zijn gevormd. Zijn kennis was echter waardevol voor Charles Darwin (>>19 april).

✱ **Sir Stephen John Fry** (24 augustus 1957) is een Engelse komiek, schrijver, acteur en presentator. Werd bekend als komiek in samenspel met Hugh Laurie. Speelde in diverse series, toneelstukken en films, maakte documentaires en schreef boeken, ook autobiografisch. Is lid van de Britse organisatie 'Jews for Justice for Palestinians'. Influencer via Twitter. Heeft zich herhaald uitgesproken tegen georganiseerde religie en is atheïst en humanist.

♠ **Friedrich Wilhelm Nietzsche** (15 oktober 1844-25 augustus 1900) was een Duits filosoof, cultuurcriticus, componist, dichter en filoloog, beschouwd als een van de invloedrijkste moderne denkers. Verloor zijn geloof tijdens de theologiestudie en stapte over op filologie. Werd een groot aanhanger van Schopenhauers filosofie; later wendde hij zich daarvan af. Vriendschap met Richard Wagner sloeg om in vijandschap. Nietzsche sprak zich uit tegen metafysica en moraal en de slavenmentaliteit van de joods-christelijke traditie; hij stelde dat een god niet buiten de mens kan bestaan. Schreef over de 'Übermensch' en de 'wil tot macht'. (WWW: werken in Projekt Gutenberg DE)

♠ **David Hume** (7 mei 1711-25 augustus 1776) >>7 mei.

✱ **Taslina Nasreen** (25 augustus 1962) is een Bengaalse schrijfster die opkomt voor vrouwenrechten, mensenrechten en seculier humanisme in Bangladesh.

✱ **Dirk Verhofstadt** (25 augustus 1955) is een Belgisch politiek filosoof en publicist, gepensioneerd als hoogleraar aan de Universiteit Gent. Werkte ook jarenlang in de mediasector en schreef diverse boeken. Kernlid van liberale denktank Liberales. Bepleit (Poppers) Open Samenleving. Schreef o.m. essays *Atheïsme als basis voor de moraal* en *Naar een strijdvast atheïsme*.

26 augustus 1952: Oprichting IHEU, de International Humanist and Ethical Union, te Amsterdam, door zeven humanistische organisaties uit West-Europa, de VS en India. Overkoepelt wereldwijd atheïstische en humanistische groepen en instellingen en streeft naar een humanistische wereld. Sinds 1997 gevestigd in Londen. Grondslag: *Humanistisch Manifest Amsterdam* ("The Amsterdam Declaration" WWW).

✱ **Antoine Laurent Lavoisier** (26 augustus 1743-8 mei 1794) was een Franse jurist, belastinginnehmer en scheikundige. Formuleerde als eerste de behoudswet voor materie. (Her)ontdekte het element zuurstof en ontcrachtte de phlogistontheorie. Streefde naar verandering van het Franse monetaire systeem en de belastingen. Nam deel aan de ontwikkeling van het metrische stelsel. Geguillotineerd.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (27 augustus 1770-14 november 1831) was een Duitse filosoof en een representanten van het

Duitse idealisme. Streefde naar de ontwikkeling van één totaal-concept uit wetenschap, esthetica, godsdienst en filosofie. Zag de werkelijkheid als de uitkomst van een continu doorgaand 'dialectisch' proces, waarbij nieuwe tegenstellingen telkens worden opgeheven. Hoofdwerk: *Die Phänomenologie des Geistes* WWW. Karl Popper (>>28 juli) noemde Hegels geschiedfilosofie een van de fundamenteën van het totalitarisme.

♠ **Hugo de Groot** (10 april 1583-28 augustus 1645) was een Nederlands rechtsgeleerde en schrijver. Schreef Latijnse tragedies en gedichten, theologische verhandelingen en werken op historisch en juridisch gebied. Beroemd: *De iure belli ac pacis* (Over het recht van oorlog en vrede), de basis voor het moderne volkenrecht, en *Mare Liberum*, zijn pleidooi voor de vrije toegang tot de zee (en de vrijhandel).

✱ **Johann Wolfgang (von) Goethe** (28 augustus 1749-22 maart 1832) was een Duits wetenschapper, toneelschrijver, romanschrijver, filosoof, dichter, natuuronderzoeker en staatsman. Schreef o.m. *Faust*, *Die Leiden des jungen Werthers* en *Zur Farbenlehre*. Een van de belangrijkste schrijvers, dichters en denkers van Duitsland. Pionier op het gebied van evolutietheorieën. Was een vrijdenker die meende dat men (moreel) christelijk kon zijn zonder kerk. Werd als heiden beschouwd.

✱ **John Locke** (29 augustus 1632-28 oktober 1704). Engels filosoof, econoom en arts. Locke zag het ongeschreven natuurrecht als grondslag van het formele staatsrecht en het sociaal contract als basis voor volkssoevereiniteit, de gedachte dat de vorst of de regering de wil van het volk moet weerspiegelen. Hij onderzocht kennistheoretisch het ontstaan van het begrip 'substantie'. Hij schreef het grootste deel van zijn meesterwerk *An essay concerning human understanding* WWW in Amsterdam, waar hij zes jaar woonde.

29 augustus 1880: Internationale Vrijdenkersbond gesticht te Brussel. (>>De Vrijdenker 2022-04 p. 9)

✱ **Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz** (31 augustus 1821-8 september 1894) was een Duits medicus, natuurkundige en filosoof, een van de meest veelzijdige geleerden van zijn tijd. Leverde fundamentele bijdragen op het gebied van optica, elektrodynamica, thermodynamica, hydrodynamica, akoestiek, metrologie, wiskunde en fysiologie, maar is vooral bekend door zijn wet van behoud van energie. Droeg als wetenschapsfilosoof bij aan de ontwikkeling van het neo-Kantianisme. Materialist.

♠ **Ferdinand Lassalle** (11 april 1825-31 augustus 1864) was een Duits socialistisch theoreticus en politicus. Was in 1863 de oprichter van de Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein, een van de voorlopers van de SPD. Wilde de "ijzeren loonwet" (WWW) doorbreken door het oprichten van productiecoöperaties met staatskrediet. Streefde naar invoering van het algemeen kiesrecht. Was Hegeliaan en idealist. Overleefde een duel om een vrouw niet.

♠ **Wilhelm Max Wundt** (16 augustus 1832-31 augustus 1920) >>16 augustus.

ERRATA EN OMISSIES

Toe te voegen in de juni-kalender:

✱ **Redmond O'Hanlon** (5 juni 1947). Engels wetenschapper, redacteur, wereldreiziger en schrijver. Werd militant atheïst na kennismaking van het werk van Darwin. Schreef reisboeken. Had veel succes met voor de Nederlandse en Vlaamse TV gemaakte reis- en interviewprogramma's. Woont nu in Drenthe.

Toe te voegen in de april-kalender:

✱ **Immanuel Kant** (22 april 1724-12 februari 1804) was een Duitse filosoof, o.m. hoogleraar in metafysica en logica, wiens ideeën een grote invloed hebben uitgeoefend op de westerse wijsbegeerte. Wordt wel gezien als de eerste Duitse idealist. Belangrijkste werk: *Kritik der reinen Vernunft* (*Kritiek van de zuivere rede*, WWW) uit 1781, waarin hij de grondslagen en de grenzen van de menselijke kennis onderzoekt en een eigen epistemologie creëert. Deïst.

Moratorium en censuur in De Vrijdenker

door *Enno Nuy*

Ik stuurde een artikel naar de redactie van de Vrijdenker, begin mei van dit jaar. Over Russen in Oekraïne, Amerikanen en Trump en het optreden van joden in Gaza en op de Westelijke Jordaanoever. Later die maand schreef een van de redacteuren mij dat er op het onderwerp Israël een moratorium was afgekondigd door de redactie. Men zou nu overwegen dat moratorium op te heffen. Waarom wel of niet schreef hij er niet bij. Mijn artikel gaf, zo schreef hij, aanleiding tot forse discussie binnen de redactie en hij gaf mij in overweging in mijn artikel het woord 'joden' te vervangen door 'Israëli's'. Kennelijk zou het artikel na die ingreep wel geplaatst kunnen worden. Daarmee echter zou de essentie van mijn opiniestuk geweld aangedaan worden en ik liet hem weten niet bereid te zijn tot de voorgestelde wijziging. Kort daarop werd mij gewaar dat de redactie besloten had mijn artikel niet te plaatsen. Tot heden evenwel heb ik nog geen verklaring of verantwoording voor deze 'censuur' ontvangen. Moratorium en censuur, dat zijn toch geen fenomenen die je bij vrijdenkers verwacht. Hoe zit dat?

In een verder verleden, ik weet de jaartallen niet eens meer, was ik enige jaren zelf hoofdredacteur van de Vrijdenker. Op enig moment gaven de discussies binnen de redactie aanleiding om een redactiestatuut op te stellen. Als ik het mij goed herinner hebben we dat statuut toen ook in de Vrijdenker gepubliceerd nadat we het aan het bestuur van de vereniging ter flattering hadden voorgesteld. Omdat ik na het opgeven van mijn positie als hoofdredacteur mijn pc eens heb opgeruimd, beschik ik niet meer over de feitelijke tekst van dat redactiestatuut. Maar in principe heeft dat statuut nog steeds zeggingskracht. En nu moet ik dus uit mijn geheugen putten. Voor zover ik mij kan herinneren komt het begrip moratorium daarin niet voor. Dat roept dan ook meteen de vraag op onder welke omstandigheden en op grond van welke argumenten de redactie van de Vrijdenker gerechtigd of gemachtigd is een moratorium op een onderwerp uit te spreken. Op voorhand zou ik zeggen dat de redactie daarbij de grootst mogelijke terughoudendheid moet betrachten. En als je dan al meent dat een moratorium op zijn plaats is, leg dat dan voor aan het bestuur, opdat het bestuur zo'n zware maatregel kan flatteren. Is dat ook gebeurd? Ik weet het niet. Wat ik wel weet is dat er nu een moratorium op het onderwerp Israël ligt en dat lijkt mij voor de vrijdenkerij onbestaanbaar. Als er één thema is waarbij je als mens, vrijdenker of niet, gedwongen wordt stil te staan, dan is het wel het lot van de Palestijnen. In de wereld van de Vrijdenker bestaat dat probleem echter niet. Kunt u zich dat voorstellen?

Dan is er het heikele punt van de censuur. Daarover zijn in het redactiestatuut wel opmerkingen geplaatst maar hier wrekt zich het feit dat ik die oorspronkelijke tekst niet meer bezit. Wel herinner ik mij uit mijn hoofdredacteurschap dat ik destijds weleens beslissingen heb genomen die ik nu ronduit betreurt en waarvan ik me afvraag waarom ik mij destijds eerder door de emotie dan door de ratio liet leiden. Ik betreurt zulke beslissingen dan ook

hartgrondig. Ik zal er best goed over nagedacht hebben en de besluiten werden altijd door een voltallige redactie genomen maar dat ontslaat mij niet van mijn persoonlijke verantwoordelijkheid. We moeten ook weer niet overdrijven, er is nooit bloed gevloeid en er brak geen oorlog uit. Zoals er ook nu geen bloed vloeit of een oorlog uitbreekt wanneer een artikel van mijn hand niet wordt geplaatst. Maar censuur is een zware ingreep en het zal u niet verbazen dat ik hier schrijf dat mijn artikel het lot van censuur bepaald niet verdiende. Toch besliste de redactie anders en dat wringt en schuurt.

Ik zou dan ook heel graag zien dat er een actueel redactiestatuut komt (misschien kan iemand het oude statuut nog ergens vinden) en dat er duidelijke regels komen over het toepassen van censuur. Want laten we eerlijk zijn, moratorium en censuur horen niet bij vrijdenkers. En laat ik op voorhand zeggen dat het feit dat sommige lezers zich misschien gekwetst gaan voelen wanneer ze hen onwelgevallige teksten gewaar worden, onder geen enkele voorwaarde aanleiding tot censuur mag zijn. Alleen wanneer de waarheid geweld wordt aangedaan acht ik ingrijpen onder zekere condities bespreekbaar. En vergeet niet: censuur is altijd een politieke handeling. Is de aanleiding ertoe niet politiek, de impact ervan is dat altijd, zonder uitzondering. Die weg moeten we niet willen gaan.

Rode Lijn-demonstratie, 15 juni. Foto van Diloba, Wikipedia. Zie pag. 14.

Moratorium en “censuur” in De Vrijdenker

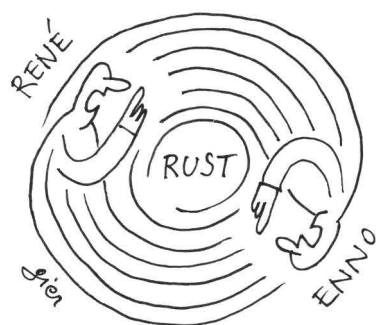
commentaar op de reactie van Enno Nuy

door **René van Elst**, hoofdredacteur

Enno Nuy heeft ons, zoals hij vermeldt in zijn voorstaande reactie, begin mei een artikel gestuurd. Dat heeft als titel “En plots blijkt ik wel degelijk te kunnen haten”. Hij spreekt daarin op een zodanige manier over het haten van joden, zonder onderscheid des persoons, dat de meerderheid van de redactie plaatsing van het artikel niet voor haar rekening wil nemen.

Het artikel zou moeten verschijnen op Nuy’s website ennonuy.com, maar die is momenteel ‘uit de lucht’. Belangstellenden kunnen niettemin kennis van het stuk nemen op de DVG website, klik op De Vrijdenker en vervolgens op Actueel. Hierover straks nog iets.

De auteur noemt het niet plaatsen van zijn stuk in ons blad censuur. Wij (bedoeld is hier steeds: de meerderheid van de redactie) menen een fatsoenlijke reden te hebben om het stuk niet op te nemen; e.e.a. heeft niets te maken

RUST in het MIDDEN
van BEWEGING

(of in een ander stuk eventueel op Hamas). De redacteurs staan geenszins achter Israël. Het punt is dat wij in ons blad geen stuk willen plaatsen waarvan wij menen dat daarin sprake is van groepsbelediging of iets wat als zodanig kan worden opgevat. Zie daarover ook de een na laatste zin van dit commentaar. Na veel discussie hebben wij ingestemd met het idee om het stuk – voorzien van een toelichting/disclaimer – toegankelijk te maken op het meer vluchtige medium van het internet.

Enno Nuy besteedt in zijn reactie veel aandacht aan wat ik voor intern gebruik kortheidshalve het ‘moratorium’ heb genoemd, dat is de (tijdelijke) stop op de discussie over het Israël-Gaza-conflict waartoe de redactie begin vorig jaar heeft besloten. De bedoeling was het voorkomen van uitingen van antisemitisme/jodenhaat en beschuldigingen van antisemitisme/jodenhaat en het voorkomen van uitzichtloze welles-nietes discussies.

Aan onze bekendmaking van die stop gingen twee stukken van Enno Nuy en één van Harry Ansems over Israël-Gaza vooraf. E.e.a. ging een (persoongerichte) kant op waar wij niet blij mee waren.

Zoals toen ook al gezegd is, was ons doel niet om kritiek op Israël te voorkomen. Het is echter een feit dat ook Vrijdenkerwaardige kritiek met zo’n ‘moratorium’

wordt uitgesloten. Dat was uiteraard een belangrijk punt van overweging toen discussie over het “En plots...”-artikel van Enno Nuy leidde tot discussie over al of niet voortzetten van het ‘moratorium’. Het resultaat van de discussie over het artikel heb ik hierboven vermeld; wat betreft de stop op artikelen over het Israël-Gaza-conflict is besloten om het erop te wagen en die stop nu te beëindigen. Hoe dat kan? Mening en inschatting kunnen veranderen en de samenstelling van de redactie is veranderd sinds begin vorig jaar. Onze beleidswijziging is op de volgende pagina van dit nummer al zichtbaar aan het artikel ‘Waarom demonstreer ik’ van redacteur Anton van Hooff.

Enno Nuy spreekt over het redactiestatuut dat onder zijn leiding gepubliceerd is in De Vrijdenker #2010-06. Daar staat niets in over het stoppen van discussies en dus ook niet dat zoiets aan het bestuur zou moeten worden voorgelegd. Zo’n maatregel valt onder de verantwoordelijkheid van de onafhankelijke redactie. Er staat ook niet in het statuut dat de redactie als kritiekloos doorgeefluik moet fungeren. Integendeel, er staat in:

3.2. De hoofdredacteur voert in het kader van de beginselen en/of het redactionele karakter en/of de richtlijnen van De Vrijdenker in overeenstemming met de redactievergadering het algemene politieke, maatschappelijke en levensbeschouwelijke beleid.

Daar mag wel bij verteld worden dat de tekst was overgenomen van een modeltekst van de Nederlandse Vereniging voor Journalisten, bedoeld voor een redactie bij een commerciële uitgever. Maar ik moet aannemen dat 3.2 destijds voor Enno Nuy een acceptabele regeling was.

(Voor de volledigheid: het bedoelde redactiestatuut is in De Vrijdenker #2014-10 vervangen door een kortere en beter op ons type redactie toegesneden versie; ook daarin staat geen speciale bepaling over stoppen van een discussie.)

Nuy’s vraag om een actueel redactiestatuut met duidelijke regels over het toepassen van ‘censuur’ is makkelijker gesteld dan beantwoord. ‘Alleen ingrijpen wanneer de waarheid geweld wordt aangedaan’ – hoe en door wie wordt vastgesteld wat ‘de waarheid’ is? ‘Niet ingrijpen als sommige lezers zich misschien gekwetst zouden voelen’ – we plaatsen regelmatig dingen die mensen kunnen kwetsen. Maar er bestaat ook iets als bewust en/of node-loos kwetsen of beledigen. Waar leg je een grens? En tenslotte, niet onbelangrijk: wij van de redactie hebben zelf ook gevoelens; wij willen ons niet hoeven schamen voor wat wij het land in sturen en wat tot in lengte van dagen op papier is terug te vinden. Terugkomend op de vraag waar deze alinea mee begon: een voorstel van Enno Nuy voor een desbetreffende paragraaf in het redactiestatuut zullen wij welwillend in ogenschouw nemen.

Waarom demonstreer ik?

door *Anton van Hooff*

‘Waarom doe ik het?’ vroeg ik me voortdurend af toen ik op 15 juni met 150.000 anderen onder de brandende zon door Den Haag sjokte. ‘Ben je met 81 niet te oud voor zulke fratsen?’ Eigenlijk ben ik voor zulk gedoe steeds te serieus geweest. Met plaatsvervangende schaamte zie ik de kinderachtigheden bij protesten: petjes, fluitjes, sinterklaasrijmpjes, kleuterliedjes...

Een keer eerder

Maar één keer eerder heb ik aan een protestmars deelgenomen, op zaterdag 2003 stond ik op de Dam, aan het begin van een tocht door Amsterdam. Over de hele wereld werd in de wereldsteden vanaf het begin van de dag door 8 miljoen mensen gedemonstreerd: Sidney brak het spits af. Ook in Amsterdam was een onvoorzien grote massa was opgekomen om ontzetting uit te drukken over de oorlog die Bush en Blair met alle geweld tegen het Irak van Saddam Hoessein wilden beginnen. Het voorwendsel was dat het land over massavernietigingswapens beschikte, terwijl intensieve VN-controles daarvan niets konden aantonen.

Wat dreigde te gebeuren en wat ook gebeurde, was pure misdaad. Bij zo iets wordt de gevoeligste snaar bij mij aangeraakt; de rechtvaardigheidssin. Deze eigenschap onderscheidt de humanistische vrijdenker van de libertair; vrijheid is alleen mogelijk in gemeenschap met andere vrijen.

Al als jongetje

Dat rechtsinstinct had ik al als jongetje. Ooit brandde een kwartje in mijn zak om te besteden op de Rijswijkse kermis. Nee, ik verspilde het heitje niet aan de draaimolen. Liever iets substantieels: een suikerspin. Opeens deed een grote knaap er een greep uit. Toen hij even later doodgemoedereerd bij een tent stond te kijken gaf ik hem van achter een harde schop tegen het been. Daarop sloeg hij mij een bloedneus. Hoe dan ook had ik het er niet bij laten zitten.

Niet weggijken

Nee, we kunnen het er niet bij laten zitten als Israël het als ‘rogue state’ steeds erger maakt. Al meteen na 7 oktober 2023 had de reactie van de Joodse staat niets van doen met zelfverdediging of afstraffing. Het was pure wraak van oudtestamentische allure; Jahweh gaf al het bevel tot volledige uitroeiing van een te veroveren stad. Een kolonist, iemand die Palestijnse land heeft gestolen, verklaarde najaar 2023 volgens NRC dat het niet leuk was dat ook zoveel Palestijnse kinderen werden gedood. Maar ja, als ze opgroeiden, zouden ze wraak nemen. Zo ‘verontschuldigen’ zich ook Duitse soldaten in brieven vanaf het front: het was geen pretje Joodse kleintjes dood te schieten, maar zo voorkwam je wel latere vergelding...

Toch maar meedoen

Ik kon de aandrang om ook de ‘rode lijn’ te trekken niet onderdrukken, hoewel na de ineenstorting van het niets doende kabinet Schoof geen enkele actie meer te

Een van de weinige anti-Israël-uitingen; eigen opname

verwachten valt. Er bleef dus niets anders over dan lucht te geven een het opgekropte gemoed. Als ingeblikte sardientjes leverde de trein ons op Den Haag Centraal af. Het lukte me aan de rand van het Malieveld onder de schaduwrijke bomen te blijven. Het middenveld was al stampvol. Tergend langzaam zette de menigte zich onder de brandende zon in beweging tot een mars, die bestond uit zich schuifelend voortbewegen: heel vermoeiend. Wat meteen opviel was de gemêleerdheid: alle geledingen, leeftijden en regio’s – zelfs uit België. Heel wat mensen hadden al de eerste keer, op 18 mei, meegedaan, en hadden nu hun kinderen en bekenden meegebracht. Natuurlijk waren ook mensen van Midden-Oosterse afkomst massaal opgekomen, maar het geheel zag er anders uit dan bij kleine lokale protesten. Daarbij worden de ‘Palestijnen’ slechts door een minderheid van kaaskoppen vergezeld.

Weinig anti-Israël

Wat me echter minder beviel, was dat het Palestijnse gezicht en geluid de demonstratie bepaalden. Telkens weer werden de Engelse slogans voor een vrije Palestina uitgebazuind en door Nederlandse deelnemers overgenomen. Ik brulde niet mee (en had ook geen rode outfit). Natuurlijk zou een Palestijnse staat eindelijk een beetje goedmaken wat de autochtone bewoners van het land in 1948 is afgenomen. Ik meende echter dat het vooral om het volstrekt ontspoorde gedrag van Israël ging, maar dat element was alleen zichtbaar op kartonnen bordjes, producten van aandoenlijk huisvuil. Zelf had ik op mijn rug een – keurig gelamineerd – A4tje: ‘Tegen Jodenhaat is tegen Israël’.

Zogenaamd antisemitisme

Enkele deelnemers betuigden hun instemming met deze doordenker. Wie immers nu van antisemitisme wordt beticht, getuigt van weezin tegen Israël, een rassistische, klerikale staat – de tegenhanger van de ‘Islamitische’ staten. Joden buiten dat Joodse reservaat, maken het

er niet beter op door zich als buitenburgers te gedragen – er zijn er zo weinig die een ‘Ander Joods Geluid’ laten horen. Ook een organisatie als het CIDI voedt de Jodenhaat. Het Centrum voor Informatie en Documentatie Israël, komt bij ieder anti-Joods incident hier te lande in het geweer. Door deze spagaat worden aanvallers van Joodse Nederlanders bevestigd in hun overtuiging dat ze zo de Joodse Staat treffen.

Deze en veel andere overwegingen ‘dwongen’ me er op 15 juni bij te zijn, Ach, veel meer dan het bevredigen van het rechtsgevoel, stelde het niet voor. Maar ik heb toch maar geholpen Israël een zeer been te bezorgen.

tegen Jodenhaat

=tegen Israël

Mijn protestje

Als men weigert naar een opvatting te luisteren...

door *Martin Harlaar*

Tijdens mijn verkiezing tot bestuurslid van De Vrije Gedachte op 7 juni '25 werd gemeld dat iemand had laten weten zijn lidmaatschap op te zeggen, indien ik gekozen zou worden. Eerder had deze persoon zich in enkele mails al gewend tot de voorzitter en mij o.a. voor ‘dwaas’ uitgemaakt. Ik kon en kan mij daar niet echt druk over maken.

Waar ik mij wel druk over kan maken is dat er (buiten, maar blijkbaar ook binnen DVG) mensen zijn die een combinatie van onwetenschappelijke ideologie en onomkeerbaar medisch ingrijpen geen probleem vinden en mijn kritiek daarop menen te moeten typeren als 'aan transfobie grenzende leugens'.

Ik vind het onbegrijpelijk dat wij als DVG ons wel druk mogen maken over zoiets als jongensbesnijdenis, maar niet over het verwijderen van borsten, eileiders en baarmoeder bij meisjes die in hun jonge jaren nooit last hebben gehad van genderdysforie, maar via onderwijs en sociale media wijs wordt gemaakt dat zij mogelijk in een verkeerd lichaam zijn geboren en dat zij een 'genderidentiteit' hebben waar hun lichaam aan aangepast kan worden en dat zij dan een 'echte jongen' kunnen worden.

Blijkbaar was/is het voor sommige vrijdenkers nog altijd niet echt duidelijk wat mijn grote bezwaar is tegen de heersende ideeën met betrekking tot 'genderidentiteit' en de onherstelbare gevolgen. Ik heb er weliswaar al enkele malen over gesproken en geschreven – o.a. in het boek *Het gender-experiment*, dat ik heb opgedragen aan de Amerikaans transman Buck Angel - , maar het kan misschien geen kwaad om het als volgt samen te vatten:

Stel, je hebt een patiëntcohort dat bestaat uit meiden tussen de 10 en 18 jaar waarvan 89% lesbische of biseksuele gevoelens heeft. En stel dat in dit zelfde patiëntcohort autisme, depressie, trauma en zelfbeschadiging sterk oververtegenwoordigd zijn. Is het dan verstandig om mee te gaan in het idee van deze meiden (een idee dat op sociale media welig tiert) dat hun problemen verdwijnen, als zij in medische transitie gaan? Is het verstandig dat deze meiden zelf hun diagnose stellen en dat de medici vervolgens de 'affirmative care' leveren. Transactivisten zeggen 'ja'. Ik zeg 'nee'.

Het opgestapte DVG-lid schreef in een van zijn mails ook: 'We zijn het stadium van hoor en wederhoor inmiddels gepasseerd.' Ik zou daar een citaat van John Stuart Mill tegenover willen zetten: 'Als men weigert naar een opvatting te luisteren, omdat men ervan overtuigd is dat zij niet waar is, betekent dit dat men de eigen zekerheid gelijkstelt met absolute zekerheid. Elk stilleggen van een discussie is een aanmatiging van onfeilbaarheid.'

Als de bomen praten konden...

door *René van Elst*

Een wijs woord, ongetwijfeld van een scepticus, zegt dat verhalen die te mooi zijn om waar te zijn, meestal niet waar zijn. Een verplicht onderdeel van het vrijdenken is volgens mij het sceptisch zijn als het gaat om mooie verhalen. Maar ook zonder vrijdenker te zijn kun je twijfels voelen opkomen bij het mooie verhaal dat bomen met elkaar kunnen communiceren via schimmelnetswerken in de bodem. Zeker, er zijn in de natuur tal van wonderbaarlijke vormen van samenwerking tussen soorten, denk alleen al eens aan de samenwerking tussen planten en insecten, de 'bloemetjes en de bijtjes' dus. Hoe zijn die planten ooit op het idee gekomen om de insecten zulke fraai gepresenteerde maaltijden te bieden? Welnu, dat kunnen Darwin en Dawkins ons best uitleggen. En nu zouden schimmelnetswerken fungeren als telegraafdraden tussen bomen... mooi, interessant, maar is dat wel echt waar?

De Canadese boscoloog/hoogleraar Suzanne Simard liet daarover in 2021 het boek *Finding the Mother Tree: Discovering the Wisdom of the Forest* het licht zien. De Nederlandse vertaling daarvan *Op zoek naar de moederboom. Ontdek de wijsheid van de bossen* is door Enno Nuy uitgebreid en heel lovend besproken in De Vrijdenker #2021-08, pag. 18. Dat stuk laat zich moeilijk even samenvatten, maar u krijgt hieronder meer bijzonderheden. En ik geef hier een stukje tekst (uit de vertaling) van Simard: "... dat de grootste, oudste bomen de bron zijn van verbindingen van fungi die zaailingen regenereren. En dat niet alleen, ze verbinden zich ook aan al hun burens, jong en oud, waarbij ze fungeren als hoekstenen voor een oerwoud van draden, synapsen en knopen. Ik ga je meenemen op de reis die het verbluffendste aspect van dit patroon blootlegde: dat het overeenkomsten heeft met het menselijk brein. Hierbinnen nemen jong en oud waar, communiceren ze en reageren ze op elkaar door chemische signalen te verzenden. Chemische signalen die identiek zijn aan onze eigen neurotransmitters. Signalen die worden uitgezonden door ionen die als een waferval over membranen van fungi vallen. De oudere bomen zijn in staat waar te nemen welke zaailingen hun verwanten zijn. De oude bomen steunen de jongere en voorzien ze van water en voeding zoals wij dat met onze kinderen doen."

Kritiek

In De Vrijdenker #2023-06 pag. 26 heb ik melding gemaakt van kritiek op Simard op de website Undark, zie <https://undark.org/2023/05/25/where-the-wood-wide-web-narrative-went-wrong/>. De kritiek komt op hetzelfde neer als wat nu aan de orde komt.

In het tijdschrift *Trends in Plant Science* van januari 2024 (en online in september 2023) is namelijk ook stevige kritiek uitgeoefend op het boek en eveneens op het boek *Het verborgen leven van bomen* (dat is de titel van de Nederlandse vertaling) van de Duitse boswachter Peter Wohlleben, die er nog een schepje bovenop gooide. Maar liefst 36 wetenschappers uit verschillende landen hebben getekend voor het artikel *Mother trees, altruistic fungi, and the perils of plant personification (Moederbomen, altruïstische schimmels en de gevaren van het personifiëren van planten)*. Ik vermeld hier de belangrijkste punten, waaruit meteen nog wat duidelijker wordt waar het in het

boek van Simard over gaat: "We hebben de beweringen geanalyseerd in twee zeer populaire boeken, die het idee verkondigen dat bomen een aantal menselijke kenmerken bezitten waarvoor geen degelijk wetenschappelijk bewijs is. Een kritische evaluatie van de moederboomhypothese laat ook zien dat veel van de gegevens die ter ondersteuning van dit concept worden gegeven, gebrekkig zijn en misschien zelfs niet bestaan. Dit concept is ook onverenigbaar met veel bekende observaties over de groei van bosbomen. Bovendien is er geen bewijs uit collegiaal getoetste gepubliceerde studies om de bewering te ondersteunen dat volwassen bomen in bossen bij voorkeur communiceren met nakomelingen via een gemeenschappelijk myceliumnetwerk. Het blijft ook onduidelijk of koolstofverbindingen die in de mycorrhiza's worden overgedragen, daadwerkelijk in het wortelweefsel van de ontvangende boom terechtkomen. In ieder geval geven talrijke studies aan dat de overgedragen hoeveelheden koolstof fysiologisch onbeduidend zijn."

Dat kan Suzanne in haar zak steken...

Moraliteit

Maar het verhaal over de praatgrage bomen is intussen een eigen misinformatief leven gaan leiden. Dat weten we uit het artikel *Myceliale moraliteit* van Jay van Werven in De Vrijdenker, waarin hij zich baseert op het onder meer door een zekere Merlin Sheldrake extra aangedikte verhaal over de myceliale netwerken, die allerlei essentiële functies zouden vervullen en een cruciale rol zouden spelen als "ruggengraat van biodiversiteit, bodemgezondheid en de stabiliteit van het hele ecologische web". Dat is natuurlijk veel te veel eer voor die schimmeldradjes. Ik heb geen bezwaar gemaakt tegen plaatsing van het stuk van Jay van Werven, omdat het een keurig geschreven stuk is, waarin op basis van bronnen conclusies en voorstellen worden geformuleerd. Zo hoort het. Maar Van Werven heeft duidelijk alleen van eenzijdige en dubieuze informatie kennisgenomen.

Van mijn idee om daarop te reageren was tot nu toe niets gekomen, maar een artikel in de NRC van 7/8 juni (online 5 juni) heeft me in dat idee gesterkt. NRC-abonnees kunnen het hier (terug)lezen: <https://www.nrc.nl/nieuws/2025/06/05/de-wereld-ging-aan-de-haal-met-een-verhaal-over-empathische-bomen-die-met-elkaar-communiceren-het-bleek-een-sprookje-a4895731>.

Die URL is al veelzeggend.

Het artikel bevestigt dat er symbiotische relaties zijn tussen schimmels en bomen, struiken en kleinere planten. Daarin worden stoffen uitgewisseld. Onderzoekers van de Universiteit van Oxford en van de VU in Amsterdam hebben met computersimulaties onderzocht hoe het zou zijn als er inderdaad ook sprake zou zijn van een neuronaal netwerk, een informatienetwerk dus, van schimmeldraden. Zij stellen dat het evolutionair gezien heel onwaarschijnlijk is dat planten zijn geselecteerd op het waarschuwen van soortgenoten; daar hebben ze geen belang bij. Denkbaar is dat van een aangevallen plant een stof vrijkomt waar soortgenoten op reageren, maar van complexe informatie, intelligentie en empathie is daarbij geen sprake.

Goedgelovigheid

De Canadese onderzoekster Justine Karst (universitair hoofddocent in Alberta) heeft met twee collega's die, net als zij, veel weten van bosschimmels, een aantal veldstudies opnieuw bekeken. Zij zegt: "Zeggen dat zaailingen over het algemeen beter groeien of overleven wanneer ze met elkaar verbonden zijn via CMN's (common mycorrhizal networks), is een generalisatie die simpelweg niet wordt ondersteund. Andere algemeen gerapporteerde beweringen – dat bomen CMN's gebruiken om gevaar te signaleren, om nakomelingen te herkennen of om voedingsstoffen te delen met andere bomen – zijn gebaseerd op even dun of verkeerd geïnterpreteerd bewijs."

Het nieuwe idee leidde tot wensdenken en selectief zoeken en lezen. Bevestigingswensen, ongecontroleerde

beweringen en goedgelovige berichtgeving kunnen in de loop van de tijd onderzoeksresultaten heel makkelijk onherkenbaar vervormen. Nu is echter volgens Karst de betovering doorbroken.

Waarom had en heb ik zelf flinke twijfels bij beweringen dat bomen met elkaar communiceren via schimmeldraden? Ik ben allesbehalve een bomdeskundige – ik kan geen plataan van een linde onderscheiden – laat staan een schimmeldeskundige, maar ik weet dat bomen uit cellen bestaan en kanaaltjes hebben waardoor water uit de wortels naar boven gaat en ik weet dat het mycelium uit talrijke dunne draden bestaat die voedingsstoffen uit de grond absorberen en transporteren, eventueel naar paddenstoelen. Boom noch schimmel heeft zenuwen. Iets wat lijkt op communicatie zou alleen kunnen gebeuren met een van het normale patroon afwijkende stof die heel langzaam vanuit misschien hoog in een boom van cel naar cel wordt doorgegeven aan de schimmel die dan op dezelfde manier het transport voortzet. En zoals ik in mijn stukje in #2023-06 al zei, de schimmel heeft er geen (evolutionair) belang bij om zoiets te doen. De bovengenoemde onderzoekers stellen dat de boom er ook geen belang bij heeft, dat lijkt mij correct. En hoe zou een boom via het schimmelnetwerk kunnen vaststellen dat hij (zij?) verbonden is met een soortgenoot? En hoe zou het schimmelnetwerk de vele liters water kunnen transporteren die een boom nodig heeft? Als je over zulke dingen even nadenkt begrijp je dat het verhaal, hoe mooi ook, voor een groot deel op wensdenken is gebaseerd.

Wat is de moraal van dit alles? Die staat in de eerste twee zinnen van dit stukje.

(KORT) WERELDS NIEUWS

door **Anton van Hooff**

Moorddadig christendom

De moord op de Democratisch volksvertegenwoordiger Melissa Hortman en haar man en de moordaanslag op senator John Hoffman en zijn vrouw in Minnesota bewijzen weer eens de stelling dat religie niet de moraal versterkt, maar juist ondermijnt. Het gebod 'Gij zult niet doden' geldt niet als een moord god welgevallig is. De tweede voornaam van moordenaar Boelter is heel passend Luther. Die billijkte de massamoorden op de opstandige boeren van 1517: "men moet ze verpletteren, wurgen, doodsteken, in het geheim en openlijk, wie het maar kan, zoals men een dolle hond moet doodslaan."

Ik begon mijn reis niet bij mezelf,
maar bij het grootste wat ik kon bevatten:
tijd en ruimte.

Stephen Hawking leerde me
dat ik uit sterrenstof ben gemaakt,
gevormd in de schoot van een uitdijend universum, vanuit een enkele cel.
Ik ben tijdelijk,
maar mijn oorsprong is tijdloos.

Toen keek ik naar de mens.
Harari toonde me onze verhalen —
hoe we goden verzonnen, staten bedachten,
en leerden samenwerken in mythen.
Een soort die gelooft om te kunnen bestaan.

Maar ik wilde verder —
naar de wortels van het denken.

Ik vond ze in **de Griekse denkers**:
de **stoïcijnen**, die zeiden:
"Beheers wat je kunt, aanvaard de rest."
En de **epicuristen**, zacht van geest:
"Zoek geen bezit, maar rust."

In de spiegel van de **geschiedenis van Europa**
zag ik onze grootsheid en onze dwaasheid.
De kracht van rede,
de diepte van lijden,
de roep om vrijheid
en het tragische verraad ervan.

En steeds weer: het **sociale instinct**.
De drang om erbij te horen.
Het willen behagen, het vrezen van oordeel.
Ik zag hoe diep het zat,
en hoe nodig het was — ooit.

Maar ook hoe het mij nu kon beperken.

En toen...
kwamen Verplaatse, Swaab en het **Boeddhisme**.

Geen ziel, geen vrije wil,
geen vaste identiteit.
Slechts oorzaken, gevolgen,
en de mogelijkheid tot inzicht.

Niet oordelen, maar zien.
Niet straffen, maar begrijpen.
Niet verlangen, maar aanwezig zijn.

In die leegte
vond ik geen verlies,
maar verbondenheid.
Mededogen.
Liefde zonder redenen.

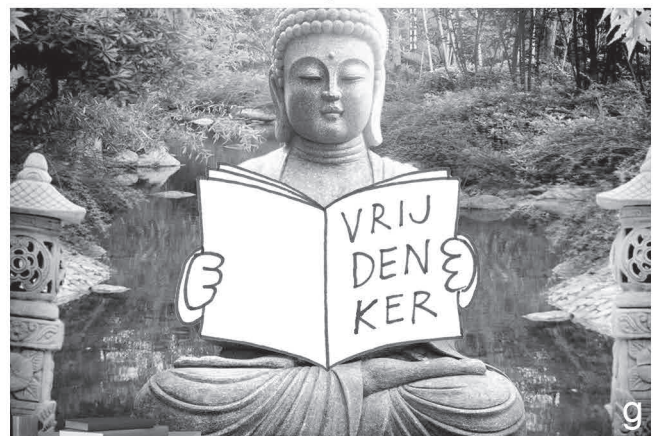
De cirkel sloot zich.
Van sterrenstof
tot stille geest.

Geen eindpunt —
maar rust in het midden van beweging.

Van Kosmos tot Compassie

Een reis door tijd,
denken en zijn
door **John Vink**

Niet oordelen
maar zien

Democratie en mensenrechten. Over de seculiere grondslag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

door *Mirjam van Schaik*

Het centrale thema van deze Vrijdenkersdag – de weerbaarheid van de democratie – raakt aan vragen die in onze tijd opnieuw sterk in de belangstelling staan. Juist daarom is het van belang aandacht te besteden aan de fundamenten waarop een democratische rechtsstaat rust. Eén van die fundamenten is de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Daar wil ik het in mijn bijdrage met u over hebben.

De vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst wordt vaak beschouwd als een zogenaamd moederrecht. Daarmee wordt bedoeld dat deze vrijheid aan de basis ligt van andere fundamentele mensenrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van vereniging.

Binnen die vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst, wil ik in het bijzonder stilstaan bij de verhouding tussen recht, moraal en religie – juist omdat deze vrijheid niet slechts de ruimte beschermt om te geloven, maar evenzeer het recht garandeert om niet te geloven, om te twijfelen, om afstand te nemen van religieuze dogma's en deze te verwerpen.

In een samenleving die steeds vaker worstelt met de rol van religie in het publieke domein, is het van fundamenteel belang dat we deze vrijheid, in haar volle, seculiere betekenis, blijven begrijpen als een hoeksteen van de democratische rechtsstaat.

In de afgelopen jaren zien we een toenemende vermenging van recht en (religieuze) moraal in het publieke debat. Niet alleen wordt secularisme als politiek idee vaker in twijfel getrokken, maar ook het argument om wetgeving te baseren op religieuze principes wint aan terrein. Concrete voorbeelden zijn te zien in het debat over abortus, zoals in de Verenigde Staten, waar de invloed van religieuze groeperingen recent leidde tot het terugdraaien van de historische Roe v. Wade-uitspraak. Een ander voorbeeld is het debat over het homohuwelijk, waarbij conservatieve religieuze groepen in landen zoals Polen en Hongarije met een beroep op religieuze waarden zich sterk maken tegen de legalisatie daarvan. In Nederland spelen religieuze overtuigingen een rol in het debat over euthanasie, maar bijvoorbeeld ook in discussies over de vraag of buitengewoon opsporingsambtenaren een hoofddoekje mogen dragen.

Dergelijke oproepen doen het debat steeds vaker balanceren op de grens tussen morele overtuiging en juridische norm. Maar wat betekent het eigenlijk als we het recht baseren op religieuze moraal? Welke waarden zijn dan leidend, en voor wie? En kunnen we werkelijk spreken van universele rechten als die rechten geworteld zijn in een specifieke religieuze traditie?

Om deze huidige discussies over recht en religieuze moraal in perspectief te plaatsen, kan het waardevol zijn te onderzoeken hoe dit thema in het verleden werd benaderd. Zoals George Santayana (1863-1952) stelde: “Those

who cannot remember the past are condemned to repeat it.”

In mijn bijdrage neem ik u daarom mee naar een bepalend moment in de geschiedenis van de mensenrechten: de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948. Ook wel de culminatie van de juridificatie van mensenrechten genoemd. Tijdens de totstandkomingsprocedure van de Universele Verklaring werden stevige debatten gevoerd over de relatie tussen recht, religie en moraal. In het bijzonder over de vraag of mensenrechten, zoals de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst, en de preambule van de Verklaring, gebaseerd zouden moeten worden op religieuze uitgangspunten, of juist niet. Ik wil met u stilstaan bij een aantal van die argumenten, omdat zij ons dwingen na te denken over de vraag in hoeverre religieuze argumenten een plaats hebben in wetgeving die van toepassing is op alle burgers.

De opkomst van mensenrechten

De moderne mensenrechtenbeweging kreeg vorm tijdens het interbellum en bereikte een hoogtepunt na de Tweede Wereldoorlog. Een cruciale impuls kwam van de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt (1882-1945), die in 1941 zijn beroemde “Four Freedoms” toespraak hield. Hij sprak hierin over vier fundamentele vrijheden: *freedom of speech and expression, freedom of every person to worship God in his own way, freedom from want, and freedom from fear.*

Roosevelt riep op tot een universele moraal: iedereen, overal ter wereld, zou deze vier rechten moeten hebben. Dit idee vond weerklank in het mensenrechtendiscours. Zoals u wellicht weet is dit gedachtegoed sinds de juridische verankering ervan echter regelmatig ter discussie gesteld, onder andere door aanhangers van cultureel relativisme. Deze opvatting omvat het idee dat normen, waarden en morele oordelen alleen begrepen en beoordeeld kunnen worden binnen de context van de cultuur waaruit ze voortkomen. Maar als alles cultureel bepaald is, kun je dan nog iets veroordelen, zoals slavernij, vrouwenonderdrukking of mensenrechtenschendingen in het algemeen?

Roosevelt werd in zijn ideeën mede geïnspireerd door Herbert George Wells (1866-1946), een Britse auteur die een mensenrechtenverklaring opstelde onder de titel *The Rights of Man*. Een klein boekje van formaat – bescheiden qua omvang, maar groot in inhoud – en ik raad iedereen die geïnteresseerd is in mensenrechten aan om het eens te lezen. Zowel de Vier Vrijheden van Roosevelt als het werk van Wells droegen bij aan het denken rond het eerste ontwerp van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dus nagedacht over manieren om nieuwe conflicten tussen staten te voorkomen. De overtuiging groeide dat blijvende vrede en internationale samenwerking alleen mogelijk zouden

zijn via een gemeenschappelijk kader. In 1945 leidde dit tot de oprichting van de Verenigde Naties. Het idee daarachter was duidelijk: dit nooit meer. De verschrikkingen van de oorlog hadden aangetoond wat er gebeurt wanneer fundamentele rechten en menselijke waardigheid structureel worden geschonden.

Oorspronkelijk sloten 51 landen zich aan bij de organisatie; vandaag de dag zijn dat er bijna 200. De VN had als doel het bevorderen van vrede, veiligheid, samenwerking en vooral: het waarborgen van mensenrechten wereldwijd. In dat kader werd in 1948 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aangenomen.

Hoe wordt zo'n Universele Verklaring dan opgesteld? In juni 1946 werd de VN-Mensenrechtencommissie opgericht en de voornaamste taak was het opstellen van een conceptversie van een internationale mensenrechtenverklaring, een taak die zeer betekenisvol en invloedrijk zou blijken te zijn. De commissie diende een document op te stellen dat niet alleen voor verschillende culturen en religies acceptabel zou zijn, maar ook een neutrale basis moest bieden voor universele rechten.

Binnen deze commissie werd een 'drafting committee' ingesteld. De voorzitter was Eleanor Roosevelt (de weduwe van de zojuist genoemde Amerikaanse president), Pen-Chun Chang uit China was vicevoorzitter en Charles Malik uit Libanon fungeerde als rapporteur. John Humphrey uit Canada was de secretaris. Al snel werd duidelijk dat de uiteenlopende opvattingen over mensenrechten wereldwijd onvoldoende vertegenwoordigd waren. Daarom werd besloten de commissie uit te breiden met vertegenwoordigers uit Frankrijk, Australië, Chili, de Sovjet-Unie en het Verenigd Koninkrijk.

Deze commissie stelde, niet zonder slag of stoot, een eerste concept van de Universele Verklaring op. Dit concept werd vervolgens plenair besproken en geamendeerd binnen de verschillende VN-organen. Het gehele proces nam ongeveer tweeënhalf jaar in beslag.

Vanaf het begin van de totstandkomingsprocedure waren er intensieve discussies over de vraag of de Universele Verklaring religieuze elementen moest bevatten. Vooral het voorstel om een verwijzing naar God op te nemen, leidde tot veel debat. Een van de eerste argumenten vóór een dergelijke verwijzing was dat het 'religieuze sentiment' van mensen erkenning verdiende.

Religieus sentiment: een verwijzing naar God

De Braziliaanse afgevaardigde, Belarmino Austregésilo de Athayde, stelde voor om aan artikel 1 van de Universele Verklaring de zin "Created in the image and likeness of God" toe te voegen aan de formulering "They are endowed with reason and conscience, and should act towards one another in a spirit of brotherhood." Deze toevoeging zou, volgens Athayde, tegemoetkomen aan het religieuze sentiment van de meerderheid van de mensen.

Andere afgevaardigden, zoals Enrique V. Corominas uit Argentinië, steunden het voorstel. Hij zei en ik citeer "To say that men were 'created in the image and likeness of God' was to refer to a belief which all men held in common; the statement could be given the widest possible interpretation."

Daartegenover stelde de afgevaardigde uit Ecuador, Jorge Carrera Andrade, ik citeer nogmaals: "The Committee should distinguish between the divine and the human, and should refrain from placing the divine on the political

plane by introducing it into the declaration." Andrade benadrukte dus de noodzaak om het goddelijke en menselijke domein gescheiden te houden.

Het argument van Athayde en Corominas om te verwijzen naar God ging uit van de veronderstelling dat individuen een gedeeld beeld van God zouden hebben. Maar deze veronderstelling is op zijn minst problematisch: hoe universeel is dit godsbeeld werkelijk? Wordt hiermee de christelijke god bedoeld, of is de uitspraak ook van toepassing op de monotheïstische god van joden en moslims, of misschien wel de vele goden uit het hindoeïsme? Het punt hier is dat het opnemen van een specifieke religieuze verwijzing, die één groep dient, *ipso facto* andere gelovigen, en ook niet-gelovigen, worden uitgesloten. Dit idee lijkt daarmee het gelijkheidsbeginsel, inherent aan mensenrechten, te ondermijnen.

Religieuze geboden als eerste mensenrechtenverklaring

Corominas had ook een ander argument. Hij stelde dat "The Ten Commandments were the first declaration of human rights." en daarom zouden die moeten worden opgenomen in de Universele Verklaring. De Tien Geboden vormen weliswaar een moreel en ethisch kader voor veel mensen en gemeenschappen met een christelijke achtergrond, maar wanneer ze worden toegepast in juridische en politieke contexten, kunnen ze vragen oproepen over inclusiviteit, vrijheid van religie en gendergelijkheid binnen de mensenrechten.

In diezelfde lijn bekritiseren academici als Paul Cliteur (geb. 1955) en Dirk Verhofstadt (geb. 1955) in hun *Atheïstisch Woordenboek* bepaalde geboden als onverenigbaar met hedendaagse mensenrechten, zoals het principe van non-discriminatie. Die kritiek wordt gedeeld door de Britse filosoof Anthony Grayling (geb. 1949), en vele anderen.

Corominas pleitte voor een religieuze basis voor ethiek, en daarmee ook voor het recht. Afgevaardigden uit onder meer de Sovjet-Unie verwierpen dit voorstel, vanuit een politiek-atheïstisch perspectief waarin religie doorgaans werd onderdrukt. Het is echter belangrijk om te benadrukken dat de Verenigde Naties vanaf het begin een verklaring wilden opstellen die seculier van aard was, niet atheïstisch.

Secularisme wordt geregeld ten onrechte begrepen als vijandig tegenover religie. In werkelijkheid beoogt het zowel vrijheid van godsdienst als vrijheid van religieuze invloed op de overheid. Het wordt dan ook vaak gezien als een voorwaarde voor een pluriforme samenleving, waarin uiteenlopende religies en levensbeschouwingen, waaronder ook het atheïstisch-humanisme, naast elkaar kunnen bestaan.

Hoewel sommige secularisten, zoals Christopher Hitchens (1949-2011) en Richard Dawkins (geb. 1941), een meer militante houding tegenover religie hebben – Hitchens noemde religie 'poison', en Dawkins bekritiseerde

DEFAMING THE
FREEDOM OF
RELIGION OR BELIEF

A Historical and Conceptual Analysis
of the United Nations

B. M. VAN SCHAİK

religie omdat het ons het begrip van de wereld zou belemmeren, pleitten zij niet voor de afschaffing van religie door middel van overheidsmacht. Hun atheïsme is een persoonlijke overtuiging, geen vorm van politiek atheïsme.

Eenvoudig gezegd: atheïsme uit zich in een breed scala aan opvattingen die zich richten op het ontbreken van geloof in het bestaan van goden. Secularisme daarentegen richt zich op de verhouding tus-

sen kerk en staat, en staat los van de vraag of God bestaat of niet; het kan daar zelfs agnostisch tegenover staan.

Agnostische overwegingen

Dit brengt ons bij het laatste argument dat ik bespreek. Het was de Nederlandse afgevaardigde Beaufort die voorstelde om in de preambule de woorden “Based on man’s divine origin and immortal destiny” in te voegen. Hij beargumenteerde dat het opnemen van een dergelijke religieuze verwijzing voor agnosten en atheïsten feitelijk geen betekenis had en hen niet zou kunnen schaden of beledigen, omdat zij het principe van *ignoramus et ignorabimus* onderschreven.

Deze Latijnse uitdrukking, “wij weten het niet en wij zullen het niet weten”, werd geïntroduceerd door de Duitse fysioloog Emil du Bois-Reymond (1818-1896). Het idee dat wetenschappelijke kennis haar grenzen heeft, werd binnen het agnosticisme overgenomen door onder anderen Thomas Huxley (1825-1895). In algemene termen is agnosticisme de overkoepelende opvatting dat kennis van het goddelijke niet gegarandeerd kan worden omdat het niet wetenschappelijk verifieerbaar is. Het goddelijke is onbekend of zelfs onkenbaar.

Beaufort lijkt hiermee te impliceren dat een atheïst of agnost een theologische doctrine niet kan verwerpen, tenzij hij kan bewijzen dat die onjuist is. Maar de bewijslast ligt *niet* bij de verwerper. Dit wordt helder geïllustreerd door Bertrand Russell (1872-1970) met zijn beroemde theepot-analogie. Ook de analogie van J.B. Bury (1861-1927) over ezels op een vreemde planeet is bijzonder treffend.

Bury’s analogie gaat als volgt: Stel dat je te horen krijgt dat er op een planeet die om Sirius draait een ras van ezels leeft dat Engels spreekt en zich bezighoudt met het bespreken van eugenetica, dan kun je zo’n bewering misschien niet weerleggen. Maar het feit dat je iets niet kunt weerleggen, betekent niet dat je het moet geloven. De bewijslast ligt bij degene die een niet-falsifieerbare bewering doet, niet bij de scepticus die er vraagtekens bij zet.

Daarnaast lijkt Beaufort onnauwkeurig te werk te gaan in het gelijkstellen van atheïsme aan agnosticisme. De uitdrukking *ignoramus et ignorabimus* hoeft niet van toepassing te zijn op atheïsme. Atheïsme is het ontbreken

van geloof in een god; agnosticisme heeft geen betrekking op het geloof zelf, maar op de mogelijkheid om het bestaan of niet-bestaan van een god te kennen. Het is een epistemologische positie. De concepten sluiten elkaar niet uit. Iemand kan vinden dat hij onvoldoende kennis heeft over het bestaan van een god en tegelijkertijd niet in een god geloven: een agnostisch atheïst. Aan de andere kant kan iemand agnostisch zijn en toch sterk geloven in een god: een agnostisch theïst, zoals de Deense filosoof Søren Kierkegaard (1813–1855).

Het argument dat een verwijzing naar een godheid niet aanstootgevend zou zijn voor niet-gelovigen (agnosten en atheïsten), hoewel op het eerste gezicht onschuldig, stuit dus op theoretische bezwaren. Bovendien wordt bij de veelvoorkomende gelijkstelling van atheïsme en agnosticisme voorbijgegaan aan de subtiele maar wezenlijke verschillen tussen deze twee concepten.

Een autonome humanitaire moraal

Deze korte verhandeling doet geen recht aan de rijke en genuanceerde debatten die tijdens de totstandkoming van de Universele Verklaring zijn gevoerd, en die zijn terug te lezen in de zogeheten travaux préparatoires (de voorbereidende documentatie). Maar ik kan u wel meegeven dat de argumenten vóór een religieuze grondslag uiteindelijk geen doorslaggevende weerklank vonden: de Universele Verklaring werd gebaseerd op een autonome, humanitaire moraal.

In de preambule wordt gesproken over de inherente waardigheid en de onvervreembare rechten van de mens, wat uitdrukking geeft aan het idee dat mensenrechten voortkomen uit het mens-zijn zelf, zonder dat daarvoor religieuze fundamenten nodig zijn.

Ook in artikel 18, waarin de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst is opgenomen, is uiteindelijk geen verwijzing naar God opgenomen.

Ter afsluiting

Terugkijkend op de totstandkomingsgeschiedenis blijkt dat de keuze om de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens seculier te formuleren een principiële beslissing was. In plaats van religieuze verwijzingen werd gekozen voor een grondslag in universele, menselijk-rationele waarden, zoals menselijke waardigheid, rede en gelijkheid. Die benadering had tot doel de mensenrechten voor iedereen aanvaardbaar en toepasbaar te maken, ongeacht religie of levensovertuiging.

Die discussie blijft ook vandaag relevant. Ze herinnert ons eraan dat de legitimiteit en universaliteit van mensenrechten mede afhangen van hun verankering in neutrale en gedeelde uitgangspunten – principes die niet wortelen in één traditie, maar die door mensen van uiteenlopende achtergronden als bindend en betekenisvol kunnen worden erkend.

Voor wie zich verder wil verdiepen in de rol van de Verenigde Naties in het mensenrechtendebate over religie en secularisme: mijn boek, *Defaming the Freedom of Religion or Belief: A Historical and Conceptual Analysis of the United Nations* [te vinden bij Bloomsbury.com] dat eind mei dit jaar is verschenen, gaat hier dieper op in en behandelt ook aanverwante thema’s zoals blasfemie, apostasie, bekering, religieuze tolerantie en intolerantie.

Weerbare democratie

door *Anton van Hooff*

‘Vergeet niet dat wij de wereld de democratie hebben gegeven, behandel ons dus met begrip,’ met dit pleidooi kwamen de Grieken bij de financiële crisis van 2008/9, die hun land bijzonder hard trof. Dat argument was natuurlijk nonsens; de moderne democratie heeft alleen de naam ontleend aan het politieke systeem dat het antieke Athene tussen –508 en –322 toepaste. Tot in de Franse Revolutie was ‘democraat’ een scheldwoord. Niet voor niets noemden de eerste moderne staten, de Verenigde Staten van Noord-Amerika en Frankrijk zich republiek, naar het Romeinse model. Pas in de loop van de negentiende eeuw begon het Verenigd Koninkrijk, een zee-macht, en met een Lagerhuis dat steeds meer burgers vertegenwoordigde, zich te identificeren met Athene als nau- en democratie. De VS gingen zich eerst in die eeuw als de ‘Greatest Democracy on Earth’ presenteren.

Weerwerk van de Staten

In werkelijkheid liggen de wortels van de tegenwoordige democratie met haar parlementen in de middeleeuwen. Toen boden de steden en gewesten door hun raden weerwerk aan de landsvorst. Als die geld nodig had voor zijn kostbare oorlogen, moest hij bij de gewestelijke vertegenwoordigingen van de Standen (Staten) zijn hand ophouden, een ‘bede’ doen. Bij zijn aantreden zwoer hij zich aan het Handvest van het gewest te houden. Pas dan mocht hij de steden met een Blijde Inkomst betreden. Er was dus sprake van een pact. De vorst was beheerder van een gemenebest. Als hij zich niet als herder of vader van het volk gedroeg, verloor hij zijn recht, zoals Filips II overkwam. Omdat hij het volk van de Nederlanden in de steek had gelaten, werd hij ‘verlaten’. Dat gebeurde door het Besluit (Plakkaat) van Verlating door de Staten-Generaal, van 26 juli 1581, de eerste onafhankelijkheidsverklaring ter wereld.

Democratie, een geuzennaam

Ondanks het gebrek aan historische verwantschap heeft de antieke democratie ons wel iets te zeggen. De drastische term ‘volks- of massamacht’, *demokratia*, ontstond in de heftige debatten die woedden in de honderden kantonnale staatjes, de *poleis*, van het antieke Hellas; het was een groot politiek laboratorium. Volgens de ene partij stond de andere voor de ‘macht van weinigen’, *oligarchia*. ‘Welnee,’ was de repliek, ‘wij staan voor de macht van de besten, *aristokratia*. Jullie willen het vulgus de macht geven, in de verfoeilijke *dèmonkratia*.’ Dit hatelijke woord werd een geuzennaam.

Zoals Perikles in de rede ter ere van de gesneuvelde burgersoldaten in –430/429 verklaarde: ‘Wij passen een bestel toe dat niet de instellingen van de buurvölkeren nabootst. We zijn eerder een voorbeeld voor sommigen dan dat we anderen imiteren. De naam? Omdat de macht niet bij enkelen, maar bij meer berust heet het *dèmonkratia*.’ Vaak wordt er in vertalingen gesmokkeld en in plaats van ‘meer’ ‘volk’ gezegd, maar Perikles benadrukt alleen dat er in het Atheense systeem onvergelijkelijk veel meer

Bord van de conservatieve John Birch Society in de VS

mensen betrokken waren dan in oligarchieën zoals die van Sparta en Thebe.

Anachronistische kritiek

Al te moderne critici gispden de Atheense volksmacht dat zij alleen de vrije mannelijke burgers liet meespreken en vrouwen uitsloot. Dat is natuurlijk een anachronistisch verwijt: pas sinds een goede eeuw hebben ‘bij ons’ vrouwen volledige burgerrechten. En ja, de deelhebbers aan de Atheense polis vormden een minderheid van de totale bevolking in het kanton dat Attika omvatte, zo’n 15 procent. Maar pas in de loop van de negentiende eeuw kreeg, door de verlaging van de census, zo’n groot percentage van de mannelijke bevolking stemrecht.

Hoe dan ook blijft het uniek dat zo’n 20.000 Atheense burgers de dienst uitmaakten.

Wantrouwen als burgerdeugd

Ik wil één kenmerk van de Atheense volksmacht uitspreken, zoals ik op 7 juni op de vrijdenkersmiddag deed. Ik laat het de grote redenaar Demosthenes zeggen: ‘Iets heeft de aard van weldenkende mensen gemeen. Ze hebben daarin een beveiliging, die voor allen goed en heilzaam is, maar vooral voor volksregeringen tegen tirannen. Wat dat dan wel is? **Wantrouwen** (*apistia*)!’ (tweede rede tegen Philippos van Macedonië). Inderdaad was wantrouwen het beginsel van de antieke volksmacht. Zij had allerlei mechanismen in haar bestel om te voorkomen dat opnieuw een tiran aan de macht kwam; ambtstermijnen van maar één jaar, rouleren van functies en loting in plaats van verkiezing, want daarbij konden volksmenners of superrijken de massa aan hun zijde krijgen.

Het ostracisme

Het meest bekende instituut is het schervengericht, *ostrakismos*. De naam komt van ‘scherven’, *ostraka*, die daarbij gebruikt werden. In Athene werd nu eenmaal menig potje gebakken en dus ook gebroken. Omdat papyrus,

dat uit Egypte kwam, duur was werden rondliggende scherven gebruikt voor kattenbelletjes, zoals boodschappenlijstjes of losse krabbels, zoals het hele alfabet. Het gebruik van scherven had dus niet de symbolische betekenis van ‘kapot maken’.

Een keer per jaar werd aan de verzamelde burgers gevraagd of een ostracisme wenselijk was. Bij een positief antwoord werd het schervengericht het onderwerp van de volgende van de vergadering – de antieke democratie was al vertrouwd met het beginsel dat alleen over een van tevoren aangekondigd agendapunt een rechtsgeldig besluit kon worden genomen. Als dan het wettelijk minimumquorum van 6000 aanwezig was, werd eenieder voorzien van een scherf. Daarop moest dan de naam van een potentiële tiran worden ingekrast. Het spreekt voor de mate van geletterdheid dat vrije mannen geacht werden die eenvoudige schrijfpodracht te kunnen uitvoeren. Honderden ostraka zijn op de Atheense *agora* teruggevonden, met bekende namen, zoals Themistokles. De man die –480 Athene aan de overwinning tegen de Perzen bij Salamis had geholpen, werd later verdacht van tirannieke neigingen. Hij haalde bij de negatieve populariteitsstemming die het ostracisme was, een meerderheid en moest voor tien jaar het Atheense territorium verlaten. Zo werd een *ostrakismenos*, een geostraceerde, buiten spel gezet.

Actueel burgerlijk wantrouwen

Door dat mechanisme werd het wantrouwen gekanaliseerd. Het bleef dus niet bij het onbestemde ‘wantrouwen in politici’, die opinieonderzoeken telkens vaststellen. Atheners gingen ervan uit dat je iedereen, ook jezelf, moest wantrouwen: als je aan de macht kwam, lag de neiging tot misbruik op de loer. Daarom moest iedereen bevestigd worden door uitgekende middelen; het ostracisme was er maar een van.

In mijn beeldverhaal – via antonvanhooff0@gmail.com opvraagbaar, of zie mijn lezing op het YouTube-kanaal *Vereniging DeVrijeGedachte* – gaf ik op Vrijdenkersdagsymposium ‘Hoe weerbaar is de Democratie?’ twee moderne voorbeelden van burgerlijk wantrouwen.

Het echec van de stemcomputer

Het eerste geval betreft de stemcomputer, die in de jaren negentig bijna alle gemeenten werd ingevoerd. Toen de Centriumpartij van Hans Janmaat laag uit de ‘bus’, kwam, sprak hij van fraude. Ik beschouwde het als een aantijging, dus een valse beschuldiging, maar betreurde wel dat er geen fysiek tegenbewijs te leveren was. Toen ontwaakte wel mijn democratisch wantrouwen, geïnspireerd door de antieke democratie. Later wist Rop Gonggrijp aan te tonen dat de gebruikte stemcomputers manipuleerbaar waren. Toen werden ze snel afgevoerd. En nu zitten we met het archaïsche systeem van het rode potlood en het kolossaal grote stembiljet. Het moet toch mogelijk zijn op een handzaam kaartje je stem vast te leggen en die door een elektronische machine bliksemsnel te laten tellen; bij wantrouwen zijn de stemkaarten beschikbaar om handmatig geteld te worden.

Huiveringwekkende vingerafdruk

Onder mijn memorabilia van de nazi-Duitse bezetting zijn de persoonsbewijzen van mijn vader en moeder, met een bezegelde vingerafdruk. We weten dat dit identiteitsbewijs voor die tijd perfect was en daardoor vele Neder-

landers noodlottig werd, vooral omdat in in huize Kleykamp, Den Haag, de gegevens centraal waren opgeslagen. Zo konden vervalsingen ontmaskerd worden. Nog steeds huiver ik als ik voor mijn ID-kaart mijn vinger elektronisch moet worden vastgelegd. Gelukkig laaide indertijd het wantrouwen op en is voorkomen dat er een centrale opslag zou plaatsvinden, hoezeer er ook werd betoogd dat die zo handig zou zijn bij het identificeren van onbekende lijken.

Stemcomputer uit de jaren negentig

Archaïsch tellen van stembiljetten

Waar bleef de weerbare democratie op 7 juni?

Door het slaan van een brug van oudheid naar onze wereld wilde ik mijn bijdrage leveren aan het thema ‘weerbare democratie’. Ik had discussies verwacht over de mogelijkheid en wenselijkheid van het verbieden van de PVV en de Agora voor Autocratie, pardon: Forum voor Democratie. Maar niets daarvan.

Keyvan Shahbazi, vrijdenker van 2024, liet nog eens horen wat voor een hatelijk boek Mohammeds bestseller is en liet zien hoe er gegoocheld – en gespot – wordt met afbeeldingen van de profeet, maar niets over de verhouding van islam tot democratie. [Zijn lezing is te zien en horen op het YouTube-kanaal van DVG.]

De rechtsfilosoof Mirjam van Schaik gaf een doorwrochte verhandeling over de perikelen bij de totstandkoming van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens [zie het artikel hiervóór], maar ook bij haar was het verband met democratie alleen in de verte te zoeken. Zij is net als Thierry Baudet gedoctoreerd bij de Leidse rechtsfilosoof, die een tijd de fractie van FvD in de Eerste Kamer voorzat.

Voldaan keek deze doctorvader op 7 juni toe bij de tirade van zijn derde gepromoveerde, Floris van den Berg. Die zette nog eens de deur open dat het vrijdenken alleen in de democratie mogelijk is. Maar dit ideale systeem dekt maar een miniem percentage van de wereldbevolking.

Wat te doen?

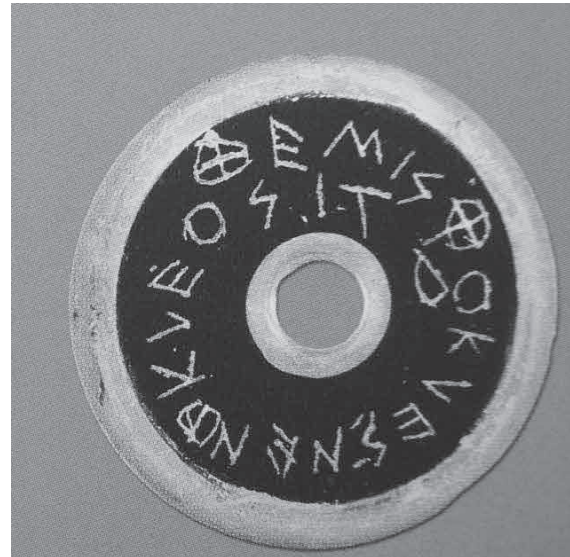
Alles goed en wel, Floris en andere sprekers, maar wat moeten we doen? Heel geëngageerd volg ik het debat in Duitsland over een mogelijk verbod van de AfD, voordat het – net als in 1933 – te laat is en ‘antidemocraten’ langs democratische weg aan de macht komen om het ‘nepparlement’ (Wilders) en de rechtersmacht (Baudets dikasterie) af te schaffen. Graag had ik een vierde van Cliteurs doctortelgen gehoord, Bastiaan Rijpkema, die veel over de weerbare democratie heeft nagedacht.

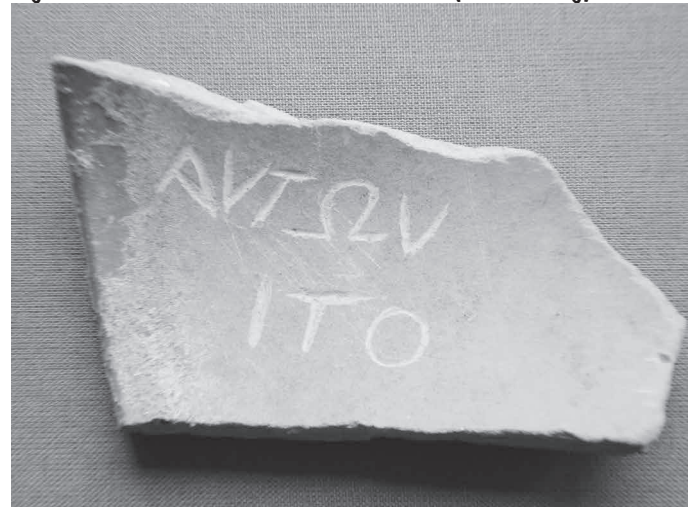
Een hoop ostraka, met een paar keer THEMISTOKLES

Stukken van de rand van een pot, in stukken gebroken om als scherven te dienen, met de krabbels THEMISTOKLES NEOKLEOS (=van Neokles de zoon)

Op de onderkant van het afgebroken voetje van een drinkschaal is ingekrast: THEMISTOKLES NEOKLEOS ITO (=moet weg)

In 1985 kreeg de auteur bij de afsluiting van een werkcollege antieke democratie deze scherf

Uitgave van het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische Intellectuelen, 1938

Ludwig Feuerbach of de missie van een man die theologie als antropologie beschouwde

door *Wim Berkelaar*

Als geschiedenisstudent in de jaren '80 van de vorige eeuw kon je vrijwel niet om Marx en het marxisme heen, ook al was het 'neomarxisme' toen al op zijn retour. Wie Marx, marxisten of studies over het marxisme las kwam dikwijls de naam van Ludwig Feuerbach (1804-1872, eerste afbeelding) tegen, maar dan hooguit als passant wiens denken vruchtbaar werd genoemd maar ook als overwonnen werd beschouwd. Feuerbach als voorloper, vrijwel niet als zelfstandig denker. Nu is – in een mooi verzorgde uitgave – in boekvorm bij uitgeverij Damon de vertaling verschenen van wat wel als zijn hoofdwerk wordt beschouwd, *Het wezen van het christendom* (1841). Feuerbach hamert daarin consequent, zij het soms in wat moeizaam proza, op die ene plaat: theologie is antropologie. Zo de mens, zo zijn God. Het was een wat oneigentijds boek in die romantische 19^e eeuw, die juist een terugkeer van de Middeleeuwen en het daarin bloeiende christendom te zien gaf.

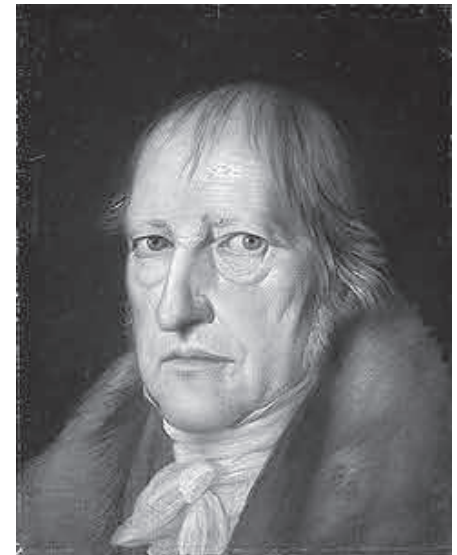
Vreemd eigenlijk dat je dit laatste zo weinig hoort als het over Feuerbach gaat. Hij wordt altijd voorgesteld als 'links-Hegeliaan', als de man die jong (op zijn 24ste) promoveerde bij Hegel (tweede afbeelding) maar later afstand van hem nam, zoals na hem ook Marx zou doen, daarbij schatplichtig aan Feuerbach. Maar wie de 19^e eeuw vanuit een breder perspectief beziet, valt op hoe oneigentijds zijn boek was. Die eeuw kan immers beschouwd worden als een reactie op de rationalistische 18^e eeuw, waarin God als 'horlogemaker' werd voorgesteld, als schepper van een briljant uurwerk (de wereld) dat Hij verder overliet aan zijn schepselen.

Natuurlijk er waren enkele atheïsten die het bestaan van God ontkenen, vooral in Frankrijk (Diderot (afbeelding rechtsonder), Holbach, La Mettrie) maar dat was een min-

derheid. Op die minderheid en vooral op het Deïsme kwam in de 19^e eeuw een krachtige reactie, in de vorm van een geestelijk reveil, van oefenaars en predikanten die een hang hadden naar aloude vroomheid. De Nederlandse journalist en verdienstelijke gereformeerde amateur-historicus Hendrik Algra (1896-1982) bracht die reactie eens onder woorden in een boek met de sprekende titel *Het wonder van de negentiende eeuw* (1966), waarin hij de opbloei van het (protestants) christelijke leven beschreef.

Maar ook breder Europees beschouwd beleefde het christendom in de 19^e eeuw een reveil, denk aan Paus Pius IX (foto onder), die meer dan dertig jaar regeerde (1846-1878) en de onfeilbaarheid van zijn ambt proclameerde, natuurlijk ook tegen de liberale en nationalistische stroming die in die 19^e eeuw eveneens sterk van zich deden spreken, zowel ideologisch als machtspolitiek.

Van die brede stroom maakten de links Hegelianen in de Duitse statenbond ook onderdeel uit. Zij moesten zich verstaan met het alomtegenwoordige christendom en deden dat ook. De namen van Bruno Bauer en David Friedrich Strauss moeten hier vallen, allebei geobse- deerd door de waarheidsaanspraken

van de Bijbel. Feuerbach stond met zijn obsessie dus niet alleen. Maar waar Bauer zich in zijn eerste werk richtte op het Oude Testament en Strauss een onderscheid probeerde te maken tussen de historische en de mythische Jezus, richtte Feuerbach zijn pijlen op het hele christendom.

Van het verschil met zijn bentgenoten was hij zichzelf ook bewust. In het voorwoord bij de tweede druk van *Het wezen van het christendom* (er waren na publicatie binnen enkele jaren drie drukken verschenen) in 1843 schreef hij: ‘Mijn hoofdzakelijk object is het christendom, is de godsdienst, zoals die het directe object, het directe wezen van de mens is. Eruditie en filosofie zijn voor mij slechts de middelen om de schat naar boven te halen die in de mens verborgen is.’

Daarmee was het program gegeven: de godsdienst terugbrengen tot mensendienst, het christendom tot humanisme. Is hij daarin geslaagd? *Het wezen van het christendom* kent slechts dit ene thema: dat theologie antropologie is en niets leert over God maar alles over de mens: diens verwachtingen, diens hoop, diens lijden en strevingen. Dat in het christendom God als mens verschijnt in de persoon van Jezus, bevestigde hem in zijn overtuiging dat godsdienst in de kern mensendienst is: met de persoon van Christus kan de mens zich identificeren, daarin zit alles wat het christendom tot christendom maakt. De andere twee componenten van de drie-eenheid (de Heilige Geest, zelfs God) zijn daaraan ondergeschikt in de ogen van Feuerbach: ‘God als God is nog het besloten, verborgen gemoed; het ontsloten, open, voor zich objectieve gemoed of hart is pas Christus. Pas in Christus is het gemoed volkomen gewis en verzekerd van zichzelf, boven alle twijfel over de waarachtigheid en goddelijkheid van zijn eigen wezen; want Christus wijst niets van het gemoed af; hij vervult al zijn beden. In God verzwijgt het gemoed nog wat op het op het hart ligt; het zucht alleen maar; maar in Christus spreekt het zich volkomen uit, daar houdt het niets meer achter voor zichzelf.’

Het christendom als gemoedsuiting keert vaak terug bij Feuerbach. Als kind van zijn tijd sloot hij aan bij dé theoloog met invloed op de

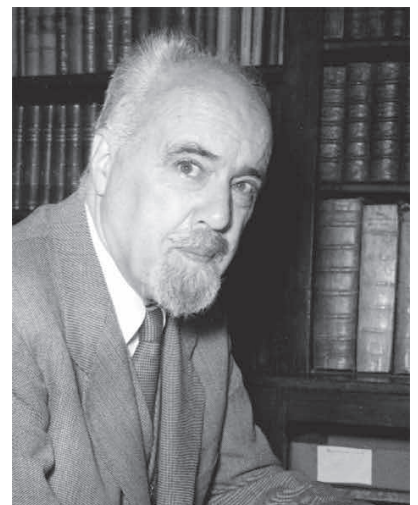
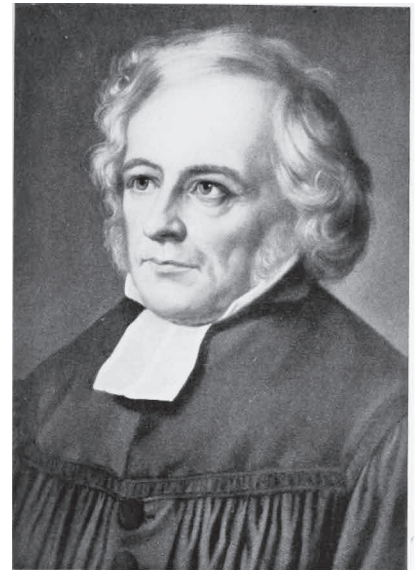
19^e eeuw, Friedrich Schleiermacher (1768-1834, bovenste afbeelding), die godsbesef niet aan kennis maar aan ervaring en intuïtie toeschreef. Feuerbach radicaliseert diens denken en zet God tussen haken als zijnde een wensdroom van de mens, waarop hij van alles projecteert.

De lotgevallen van Jezus – geboorte, getuigenis en (kruis)dood – beschouwde hij niet als verhaal op zichzelf maar alleen in wat hij zag als de betekenis voor de mens: Jezus als object van identificatie, van hoop en verwachting. Het is bij Feuerbach niet het verhaal van ‘een levende’, zoals de rooms-katholieke theoloog Edward Schillebeeckx Jezus’ leven ruim een eeuw later zou schetsen maar een symbolische figuur die een functie vervulde, zoals ook – maar met minder mogelijkheid tot identificatie – God en de Heilige Geest die vervulden.

Het werpt de vraag op: wat is hier tegen het bezwaar? Voor Feuerbach dit: de christen zou met zijn geloof en zijn op het hiernamaals gestoelde hoop egoïstisch zijn, hij zou nadenken over zijn individuele leven en zich niet zien als onderdeel van de soort die Mensheid heet en die weet heeft van sterfelijkheid. Ieder mens en iedere generatie weet zich sterfelijk, het is het (enige) gemeenschappelijke van de mens die zich daaraan niet mag onttrekken op straffe van... ja, van wat eigenlijk? Hier klinkt de filosoof Feuerbach, die zo vurig theologiseert tegen de theologie, zelf ook religieus, in de betekenis die ik hier nu aan geef: *aanbiddend*. Niet God maar de Mensheid – met een hoofdletter.

Het is niet iedereen – ‘in het uur van onze dood’, zoals het rooms-katholiek in een Weesgegroot (Ave Maria) heet – gegeven om de laatste zin van een Engelstalig gedicht van historicus en agnost Pieter Geyl (2e foto) na te zeggen: “When Death calls quietly obey”. Toch is dat eigenlijk waar Feuerbach op hint: onttrek je niet, zoals een christen, aan je plaats te midden van de Mensheid, aanvaardt het sterven in het geluk onderdeel van die voortgaande, onsterfelijke Mensheid te zijn.

De vergoddelijking van de Mensheid werd Feuerbach door Marx en Engels niet in dank afgenomen. Ze vonden zijn mensbeeld te liefelijk, te onmaatschappelijk, te statisch ook. Die andere tijdgenoot, Max Stirner (1806-

1856), koesterde een ander bezwaar: deze individualist wilde niet als onderdeel van de soort Mensheid worden beschouwd maar als mens op zichzelf.

Allemaal legitieme bezwaren tegen het denken van Feuerbach, al had de Nederlandse atheïst (en anarchist) Anton Constandse (1899-1985, 3e foto op de vorige pagina) gelijk toen hij de kritiek van hen die zo sterk de invloed van Feuerbach hadden ondergaan onbillijk noemde. ‘Het is niet voornaam, te spuwen in de bron, waaruit men gedronken heeft’. Mooi gezegd (saillant mag overigens heten dat na de dood van Constandse een bundel van zijn autobiografische stukken bijeengebracht is onder de titel *De bron waaruit ik gedronken heb*).

Niettemin was het oordeel van de critici scherpzinnig en daar zou nu, ruim anderhalve eeuw later, twee wereldoorlogen en een Holocaust verder (om maar te zwijgen van de communistische terreur van Stalin, Mao en Pol Pot), aan kunnen worden toegevoegd dat het mensbeeld van Feuerbach wat al te hooggestemd was, ook in de tijd dat hij *Het wezen van het christendom* schreef. Later werd hij steeds meer materialist, hoewel hij nooit het materialisme van een bewonderaar als de Nederlandse arts Jacob Moleschott zou uitdragen, zijn befaamde en meermalen gebruikte zin “Der Mensch ist was er isst” ten spijt. Daarvoor bleef hij toch een te idealistisch denker – zij het dat idealisme hier niet in wijsgerige zin moet worden opgevat. Zijn dialogische denken in ‘ik-gij’, zo van invloed op een denker als Martin Buber (foto midden) en op heel eigen wijze vooruitlopend op iemand als Emmanuel Levinas, bewijst het.

ENKELE CITATEN VAN FEUERBACH

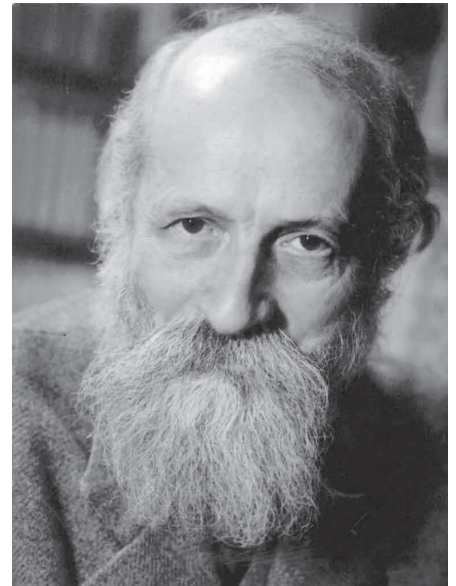
(vertalingen zie https://citaten.net/quotes/van-ludwig_feuerbach.html)
Gott ist ein vom Menschen gemachtes Wesen, auf das der Mensch zu Zwecke der eigenen Glückseligkeit und Luststeigerung seine menschliche Ideale, Nöte und Wünsche projic-

Maar bij dat al heeft Feuerbach, die nooit echt tot de grote filosofen wordt gerekend, zijn uitwerking toch niet gemist met zijn consequente streven theologie terug te brengen tot antropologie. Hoewel hij diens naam vrijwel nooit noemde is iemand als de gewezen gereformeerde theoloog Harry Kuitert (1924-2017, foto boven) schatplichtig aan Feuerbachs denken. Diens befaamde zin “Alle spreken van Boven komt van beneden, ook de uitspraak dat iets van Boven komt’ had door Feuerbach gemunt kunnen zijn. Dat Feuerbach zijn leven lang één missie had, daarvan was hij zichzelf welbewust. Die missie drukte hij mooi uit: ‘Het doel mijner geschriften, evenals mijner colleges, is: de mensen van theologen tot antropologen, van godsvrienden tot mensenvrienden, van kandidaten van de andere zijde tot studenten van deze wereld, van godsdienstige en politieke kamerdieneren der hemelse en aardse monarchie en aristocratie tot vrije, zelfbewuste burgers der aarde te maken’.

Als gezegd, hooggestemd en idealistisch, zeker voor wie leeft in de wereld van nu, met oorlogen in Oekraïne, Gaza en Soedan, om maar te zwijgen over de door soms funeste rol die godsdienst onderhuids in veel conflicten speelt. Maar hij heeft zijn invloed uitgeoefend, ook en juist op het christendom dat hij zo aanviel. Feuerbach zou verbaasd zijn als hij geweten had dat juist sommige christenen in de eeuw die na hem kwam zoveel en zo gewetensvol studie van zijn werk hebben gemaakt en er inzichten aan ontleenden zonder geheel met zijn antropologische kijk op de godsdienst mee te gaan. Hij mag de christelijke orthodoxie dan (zijn) ontgaan, het meer verlichte deel van het christendom heeft zijn werk op waarde geschat en zich er mee verstaan.

ziere.

Ein Dogma ist das ausdrückliche Verbot, selber zu denken.
Deine erste Pflicht ist, dich selbst glücklich zu machen. Bist du glücklich, so machst du auch andere glücklich.
Das Gebet ist die Selbstteilung des Menschen in zwei Wesen - ein Gespräch des Menschen mit sich selbst, mit seinem Herzen.

Je mehr sich unsere Bekanntschaft mit guten Büchern vergrößert, desto geringer wird der Kreis von Menschen, an deren Umgang wir Geschmack finden. Nur der Gegenstand der wahren Liebe entwickelt und offenbart auch das wahre Wesen des Menschen.

DE AUTEURS VAN DIT NUMMER

Wim Berkelaar (1960) is een Nederlands historicus. Na functies bij o.m. het IISG was hij sinds 2005 verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; in 2025 ging hij met pensioen. Schrijft boeken en artikelen, meestal betrekking hebbend op het Nederlands protestantisme, recenseert, is ook radiomaker en -commentator.

René van Elst (Amsterdam 1950) studeerde sociologie en (deels) rechten, is gepensioneerd Human Resources medewerker, vertaalde poëzie van Fran Winant, is sinds 2014 meestentijds hoofd- en eindredacteur en opmaker van De Vrijdenker, maakt foto's en video's van vrijdenk-evenementen, donateur van Skepsis.

Martin Harlaar (Amsterdam 1956) is freelance historicus, opgeleid aan de UvA. Houdt zich de laatste jaren bezig met onderzoek naar en schrijven over woke-activisme, Social Justice Warriors en gender-ideologie. Bestuurslid van DVG sinds juni 2025.

Anton van Hooff (Den Haag 1943) is klassiek historicus te Nijmegen, redacteur van De Vrijdenker en oud-voorzitter van De Vrije Gedachte, Vrijdenker van het Jaar 2023. Auteur van diverse boeken, de recentste zijn *Je hebt gewonnen*, *Galileeër* en *Sparks from Spartacus, Life and Afterlife of the Ancient Rebel*.

Enno Nuy (Aerd 1950) is ondernemer en oud-hoofdredacteur van De Vrijdenker.

Edwin Roovers (Breda 1963) was directeur/directielid van grote vrijwilligersorganisaties zoals de Federatie Nederlandse EHBO en de stichting "Het Oranje Kruis". Verder bestuurslid/directeur in stichting de Regenboogboom, redacteur en auteur in vaktijdschriften, en langdurig bestuurslid van de VSN, een landelijke patiëntenorganisatie. Voerde als ZZP'er 15 jaar een eigen advies- en trainingsbureau op het gebied van veiligheid bij vooral onderwijs- en gemeentelijke instellingen. Thans werkzaam op beleidsniveau en als examenexpert binnen het mbo, het openbaar onderwijs. Participeerde met regelmaat bij Dronude en Naked The Hague. Oprichter en voormalig voorzitter van een vereniging die gezamenlijk natuuristisch en ecologisch wonen wilde realiseren in de lage landen; momenteel mede-oprichter/bestuurslid BLTGWN Eva's en Adams. Bestuurslid van De Vrije Gedachte sinds juni 2025.

mr. dr. B.M. (Mirjam) van Schaik is universitair hoofddocent Constitutioneel recht aan de Open Universiteit. Redacteur van online platform Nederland Rechtsstaat.

John Vink (Leiden 1950) Psychiatrie B Verpleegkunde, Orthopedagogiek, 20 j. leiding forensische psychiatrie/SGA; eigen bedrijf filtermateriaal voor lucht en water.

De kartoens zijn van de Turnhoutse cartoonist **Gie Campo** ("Gier"). Hij was huiscartoonist van de voormalige Gazet van Turnhout (online).

Allen hartelijk dank voor hun bijdragen!

AANWIJZINGEN VOOR AUTEURS

Uw bijdragen aan dit blad worden zeer gewaardeerd. Wij verzoeken u om bij het aanleveren met de volgende informatie en aanwijzingen rekening te houden.

- Bijdragen aan het blad worden – in verzorgd, leesbaar Nederlands – in digitale vorm aangeboden aan het email-adres van de Redactie.
- Als auteur bent u zelf verantwoordelijk voor de inhoud van uw werk. Buiten die verantwoordelijkheid vallen door de Redactie in het werk aangebrachte correcties.
- De Redactie noch de vereniging De Vrije Gedachte (DVG) is aansprakelijk voor plagiaat, auteursrechtenschending etc., gepleegd door auteurs.
- Het copyright op een geplaatste bijdrage blijft berusten bij de auteur; DVG is echter gerechtigd de bijdrage geheel of gedeeltelijk opnieuw te plaatsen, hetzij in het blad hetzij in een bloemlezing in boekvorm hetzij op de website of Facebookpagina.
- U verstrekt over/van uzelf enige personalia en een portretfoto die bij het werk kunnen worden afgedrukt als het om een publicatie van enige omvang gaat.
- In overleg met de Redactie kan een bijdrage desgewenst onder pseudoniem worden gepubliceerd; anonieme bijdragen worden echter niet geaccepteerd. De auteur moet voor de hoofdredacteur bereikbaar zijn.
- Wij gaan ervan uit dat een artikel niet veel langer is

dan 3000 woorden en een boekbespreking die niet diep op thema's uit het boek ingaat niet veel langer dan 1500 woorden.

- Veronderstel niet te veel voorkennis bij de lezers; vermijd technische/geleerde termen of leg ze uit.
  - A.u.b. niet te veel noten.
  - Vertaal niet-Nederlandstalige teksten/citaten.
  - Zorg voor een sprekende titel, die te maken heeft met het onderwerp, en voor bijpassende sub-onderwerpen met tussenkopjes.
  - Een mini-samenvatting, waarin ook de belangrijkste trefwoorden voorkomen, wordt op prijs gesteld.
  - Noem het hoofdonderwerp in het begin en schrijf de rest ter ondersteuning van dit onderwerp, zodat de lezer de argumentatie / illustratie en de weg naar de eventuele conclusie kan volgen.
  - Spring niet via vrije associaties van de hak op de tak en haal geen dingen erbij die niet met het hoofdonderwerp te maken hebben, waardoor de lezer de weg kan kwijtraken.
  - Vindt u dat een uitweiding belangrijk is ter illustratie van het hoofdthema, leg dan uit hoe.
  - Lees uw stuk zelf goed na; controleer de zinsbouw en spelling, in het bijzonder van de genoemde namen.
- Onze dank voor uw medewerking!

De Redactie

Doelstelling van De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' stelt zich ten doel: het bevorderen van het vrijdenken. Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

- Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid, daarbij strevend naar:
  - bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en onwetenschappelijke houding,
  - vasthouden aan principes van toetsing en bewijsvoering.
- Moreel handelen vanuit het besef van:
  - eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden,
  - menselijke waarde,
  - solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu,
  - de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

Steun De Vrije Gedachte!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

U kunt de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven,
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een plaatselijke of regionale kring te starten,
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen,
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder),
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging,
- te reageren op publicaties e.d. van 'De Vrije Gedachte',
- lid te worden van vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' (zie het informatiekader in dit blad),
- abonnee te worden van het blad 'De Vrijdenker' (zie het Colofon van dit blad).

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via info@devrijegedachte.nl; voor andere contactmogelijkheden zie het informatiekader in dit blad.

Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-pagina
'De Vrije Gedachte'

Het driekleurig viooltje is sinds de 19de eeuw het internationale symbool van de vrijdenkerij. Dit bloempje heeft in het Frans de naam *pensée*, die gedachte betekent. De bloem heeft deze naam gekregen omdat de vorm ervan op die van een menselijk gezicht zou lijken en omdat de bloem in augustus vooroverbuigt alsof hij diep in gedachten is. *La libre pensée*, een term die Victor Hugo in 1850 geïntroduceerd zou hebben, betekent letterlijk de vrije gedachte en is de Franse benaming voor het vrijdenken. (Bron: Wikipedia.org.)

strikte scheiding tussen kerk en staat – weren van indoctrinatie uit opvoeding en onderwijs – bevorderen van een kritisch onderzoekende, wetenschappelijke houding – aan de kaak stellen van kwakzalverij, pseudowetenschap en diverse waanvoorstellingen – vrijheid van expressie – respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan – erkenning van het volledige zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen lijf en leden